

WWII-MONUMENTSEE

ASSESSMENT OF POST-WORLD WAR II MONUMENTS IN SOUTH EAST EUROPE IN ORDER TO DEVELOP A NEW REGIONAL TOURISM PRODUCT/ CULTURAL ROUTE

Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Crnoj Gori za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi

“Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Crnoj Gori za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi” realizovana je u okviru projekta “WWII-MONUMENTSEE – Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u jugoistočnoj Evropi kako bi se razvio novi regionalni turistički proizvod/ kulturna ruta”.

“WWII-MONUMENTSEE – Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u jugoistočnoj Evropi kako bi se razvio novi regionalni turistički proizvod/ kulturna ruta” koji je sproveo EXPEDITIO finansiran je sredstvima obezbijedenim kroz Projekat za razvoj i promociju turizma Savjeta za regionalnu saradnju (Regional Cooperation Council - RCC). Ovaj projekat Savjeta za regionalnu saradnju finansira Evropska unija, a sprovodi se u nastojanju da doprinese rastu i konkurentnosti šest ekonomija Zapadnog Balkana pomažući razvoj i promociju zajedničke regionalne kulturne i avanturističke ponude u turizmu. Ova procjena je jedan od rezultata projekta “WWII-MONUMENTSEE – Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u jugoistočnoj Evropi kako bi se razvio novi regionalni turistički proizvod/ kulturna ruta”.

Urednici/izdavači:

EXPEDITIO

Autorka “Procjene spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Crnoj Gori za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi”:

Slavica Stamatović

Podgorica, maj 2019.

Provided by the RCC Tourism Development and Promotion Project's Grant Programme

The Project is funded by the European Union

Sadržaj

Uvod.....	1
Sažetak	5
Opis stanja spomenika.....	7
Lista spomenika.....	16
Opis potencijalnih ruta	28
Primjeri detaljne analize odabranih spomenika.....	31
Odabrani spomenici.....	32
Spomenik Slobodi, Jasikovac, Berane	32
Spomenik Barutana (Spomenik na Barutani).....	45

WWII-MONUMENTSEE

ASSESSMENT OF POST-WORLD WAR II MONUMENTS IN SOUTH EAST EUROPE IN ORDER TO DEVELOP A NEW REGIONAL TOURISM PRODUCT/ CULTURAL ROUTE

Uvod

Projekat “WWII-MONUMENTSEE - Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u jugoistočnoj Evropi kako bi se razvio novi regionalni turistički proizvod/ kulturna ruta” (u daljem tekstu WWII-MONUMENTSEE) koji je sproveo EXPEDITIO finansiran je sredstvima obezbijedenim kroz Projekat za razvoj i promociju turizma Savjeta za regionalnu saradnju (Regional Cooperation Council - RCC). Ovaj projekat Savjeta za regionalnu saradnju finansira Evropska unija, a sprovodi se u nastojanju da doprinese rastu i konkurentnosti šest ekonomija Zapadnog Balkana pomažući razvoj i promociju zajedničke regionalne kulturne i avanturističke ponude u turizmu. Ova procjena je jedan od rezultata projekta WWII-MONUMENTSEE.

Projekat WWII-MONUMENTSEE je implementiran u periodu novembar 2018. – jun 2019.

Područje sprovođenja projekta: Albanija, Bosna i Hercegovina, Kosovo*, Crna Gora, Srbija i Sjeverna Makedonija.

Spomenici posvećeni II svjetskom ratu na području jugoistočne Evrope predstavljaju značajan potencijal za razvoj regionalne kulturne turističke rute. Ovi spomenici, koji su u velikom broju nastali u periodu nakon II svjetskog rata na cijeloj teritoriji bivše Jugoslavije i Albanije su prije svega memorijali antifašističke borbe, ali i mnogo više od toga, a mnogi od njih imaju i izuzetnu umjetničku vrijednost. Nakon promjena koje su se desile 90-ih godina XX vijeka na području jugoistočne Evrope dolazi do zanemarivanja ovih spomenika što je dovelo do njihove zapuštenosti usljed prestanka njihovog održavanja, a u nekim slučajevima i do njihove devastacije ili potpunog uništavanja. Ponovno interesovanje za ove spomenike počinje se javljati u drugoj polovini prve decenije XXI vijeka, od 2006, kako kod stranih umjetnika i istraživača tako i onih sa prostora jugoistočne Evrope. Takođe značaj spomenika posvećenih II svjetskom ratu je počeo ponovo da se otkriva i u svijetlu turizma. Međutim, sve ove inicijative i aktivnosti su sporadične, češće dolaze sa strane, a ne iz zemalja u kojima se nalaze, i nijesu sinhronizovane, tako da ne postoji jedinstven turistički proizvod, ni u okviru zemalja pojedinačno, ni u okviru regiona jugoistočne Evrope. Takođe, ne postoje informacije o ovim spomenicima objedinjene na jednom mjestu, ni detaljna analiza njihovih vrijednosti, stanja, kao i potencijala za razvoj turističkih ruta.

Specifični cilj projekta WWII-MONUMENTSEE je sprovedena početna faza u razvoju novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute – spomenici posvećeni II svjetskom ratu – na području jugoistočne Evrope, kroz izradu procjene. **Opšti ciljevi** projekta su: razvijen novi regionalni turistički proizvod/ kulturna ruta – spomenici posvećeni II svjetskom ratu – na

* Ova oznaka ne preudicira stavove o statusu i u skladu je sa Rezolucijom 1244/1999 Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija i Mišljenjem Međunarodnog suda pravde o Deklaraciji o proglašenju nezavisnosti Kosova

području jugoistočne Evrope; unapređenje (zapošljavanja i održivosti) regionalnog turizma na području jugoistočne Evrope, kroz razvoj novog turističkog proizvoda/ kulturne rute; doprinos ekonomskom rastu regiona jugoistočne Evrope kroz jačanje regionalnog turizma i kulturnih ruta.

Aktivnosti koje su realizovane tokom projekta WWII-MONUMENTSEE obuhvatile su slijedeće: formiranje regionalnog ekspertskeg tima i definisanje koncepta i metodologije rada; istraživanje i prikupljanje podataka u 6 ekonomija jugoistočne Evrope i izrada 6 pojedinačnih “Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi” od strane odabranih istraživača; organizovanje regionalne ekspertske radionice; izrada regionalne “Procjene spomenika posvećenih II svjetskom ratu u jugoistočnoj Evropi za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi” i distribucija rezultata projekta svim zainteresovanim stranama.

Izrada **6 pojedinačnih “Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi”** je obuhvatila slijedeće aktivnosti i segmente:

- **Pregled generalnog stanja spomeničkog nasljeđa WWII** koji je trebao da da opštu sliku o tretmanu ovog segmenta kulturne baštine u 6 ekonomija, uključujući: zakonski okvir koji reguliše zaštitu, upravljanje i održavanje spomenika WWII; institucije/ključne aktere odgovorne za zaštitu, upravljanje, održavanje, promociju spomenika WWII; zvaničan spisak / baza podataka spomenika WWII; dosadašnje inicijative (umjetnički projekti, istraživanja, promocija, aktivizam...); pregled zainteresovanih strana / stejkholdera i generalni osvrt na ukupno stanje spomenika WWII: zaštitu, održavanje, korišćenje, upravljanje i turističku valorizaciju.
- **Analiza proširene liste spomenika** urađena je na osnovu zvaničnih spisakova zaštićenih spomenika WWII u pojedinim ekonomijama kao i na osnovu List of Proposed Sites for WWII Monument Route koja je dostavljena od strane Regional Cooperation Council, a koja je obuhvatala već odabranih 40 spomenika koje je

svakako trebalo uključiti.¹ Analiza spomenika je vršena na osnovu dogovorenih kriterijuma².

¹ Spisak koji je dostavljen od RCC je obuhvatao 40 spomenika:

- *Albania*: Shkodër, Kamëz, Mother Albania (Tirana), Pezë e Vogël, Bërzhitë, Elbasan, Pishkash
- *Bosnia-Herzegovina*: Vraca Memorial Park (Sarajevo), Vogošća Monument, Battle of Neretva Memorial Museum (Jablanica), Mostar Partisan Cemetery, Sutjeska Monument (Tjentište), Zenica, Novi Travnik, Jajce, Sanski Most, Kozara (near Prijedor), Banja Luka
- *Kosovo**: Prishtinë/Prishtina (city centre), Brezovicë/Brezovica Monument, Mitrovicë North/Mitrovica, Partisan Martyrs Cemetery, Matiçani Hill, Prishtina
- *Montenegro*: Dola Memorial Site, Nikšić Monument, Barutana Memorial (Podgorica), Kolašin Memorial Museum, Berane Monument
- *Serbia*: Jewish Cemetery (Belgrade), Memorial Park Jajinci, Kosmaj Monument, Čačak Memorial Site, Kadinjača Monument Site (near Užice), Bubanj Memorial Park (Niš), Šumarice Memorial Park (Kragujevac), Monument to the Revolution (Leskovac)
- *Republic of North Macedonia*: Skopje Earthquake Monument, Kičevo Ossuary, Makedonium (Krushevo), Prilep Monument, Veles Ossuary

² Kriterijumi su bili slijedeći:

- **VISUAL AND AESTHETIC QUALITIES**: Abstract form; Forms that defies the convention of traditional monuments; Forms which hides deep symbolic and/or universal meaning behind its abstract shape; Created by famous, well-known or widely accomplished artists from the era
- **HISTORICAL & CULTURAL SIGNIFICANCE**: Tell universal histories of overcoming adversity and enemy defeat; Focus of human-level/civilian victory or tragedy; Relate compelling histories that are little known outside the region
- **NATURAL BEAUTY**: Favor monument sites located in remarkable natural sceneries; Favor monument sites in close proximity to national parks, scenic rivers, etc.; Favor monument sites in serene locations away from other touristic crowds
- **TOURISM**: Promoting Tourism in Under-served Areas
- **CONDITION**: In areas free of political/religious/ethnic tensions or violence; In areas not affected by landmines or other dangerous devices; Relatively intact and not dangerous or risky to traverse; Existing in a reasonable state of order and maintenance; Not excessively defaced or vandalized
- **ACCESSIBILITY**: Within a reasonable proximity to well traveled & maintained roads and highways, Within a reasonable proximity to touristic services (lodging, food, fuel, etc); Reasonable to locate by tourists unfamiliar with the area; Fully accessible for majority of the year, except in cases of extreme weather conditions

- **Predlog potencijalnih ruta** za svaku ekonomiju dat je na osnovu šire liste spomenika. Prepoznate su mogućnosti za različite nivoe ruta: regionalna/e ruta/e, rute u okviru zemalja, lokalne rute. Takođe sagledane su različite teme, među kojima: umjetnička vrijednost, autor(i), poznate ličnosti, veličina, filming, mountaineering, antifašizam i dr. Osim toga, sagledane su i mogućnosti za uključivanje spomenika u već postojeće rute ili u turističku ponudu okruženja.
- **Detaljna analiza odabranih spomenika** urađena je na osnovu sprovedenih analiza za po 10-12 spomenika u svakoj ekonomiji, koji su se nalazili na Listi dostavljenoj od RCC-a kao i na proširenoj listi spomenika po izboru istraživača. Detaljna analiza je urađena na osnovu formulara koji je definisan od strane regionalnog ekspertskog tima.
- **Spisak literature i aneksi** su dati uz svaku procjenu, a uključuju između ostalog: zvaničan spisak zaštićenih spomenika WWII; spisak zainteresovanih strana / stejkholdera; dodatni materijal značajan za pregled generalnog stanja spomeničkog nasljeđa WWII

Na osnovu individualnih Procjena u 6 ekonomija urađena je **zajednička, regionalna “Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u jugoistočnoj Evropi za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi”**.

“Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Crnoj Gori za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi” je jedna od 6 individualnih procjena sprovedenih u okviru projekta. Autorka ove Procjene je doc. dr Slavica Stamatović Vucković, dipl.ing.arh. iz Podgorice.

U dokumentu je dat **izvod iz Procjene spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Crnoj Gori**, koji obuhvata ključne podatke, analize i predloge, dok je cjelokupan materijal sa svom pratećom dokumentacijom predat RCC-u.

Sažetak

U okviru regionalnog projekta WWII Monument SEE, Assessment of post-World War II monuments in South East Europe in order to develop a new regional tourism product/cultural route obavljeno je opsežno istraživanje vezano za najznačajnije spomenike posvećene Drugom svjetskom ratu (Narodno-oslobodilačkom ratu, NOR-u) na teritoriji Crne Gore. Istraživanjem, koje se odnosilo na ukupno 11 odabranih spomenika (u odnosu na širu listu od 25), prikupljeni su potrebni podaci koji pokazuju višeslojni značaj ovih spomenika, njihovo trenutno fizičko stanje i upotrebu, kao i njihov turističko-kulturni potencijal na lokalnom, a posebno na regionalnom nivou, kao dio nove kulturne rute regionalnog karaktera.

Svih 11 odabranih spomenika su važna i vrijedna umjetnička djela poznatih i priznatih jugoslovenskih i crnogorskih umjetnika i arhitekata: Miodraga Živkovića, Bogdana Bogdanovića, Luke Tomanovića, Draga Đurovića, Svetlane Kane Radević, Branka Bona, Vukote – Tupe Vukotića, Slobodana Boba Slovinića, Mirka Ostoje, Vojina Bakića, Aleksandra Prijijća, Branka Filipovića-Fila, Vojislava Đokića, Mirka Đukića.

Spomenici se nalaze u 8 opština: Plužine, Žabljak, Nikšić, Podgorica, Bar, Kolašin, Berane i Pljevlja. Obilaskom spomenika, kreiranjem foto-dokumentacije, prikupljanjem arhivskog materijala, periodike, stručne literature, zvanične dokumentacije (Lista zaštićenih kulturnih dobara, opštinski Registri spomen-obilježja, planske dokumentacije i sl.) kao i spiska aktera (Uprava za zaštitu kulturnih dobara – Ministarstvo kulture Crne Gore; lokalne vlasti-opštine; Savez udruženja boraca NOR-a – SUBNOR; turističke organizacije po opštinama i sl.) napravljen je detaljan pregled odabranih spomenika i definisane potencijalne turističko-kulturne rute.

Istraživanje je pokazalo da je stanje ovih spomenika uglavnom solidno, ali da su, pogotovu neki od njih (Trebjesa i Grahovo – Nikšić; Barutana – Podgorica) zapušteni i da zahtijevaju određene intervencije. Takođe, na nekima od njih su u proteklih desetak godina izvršene ili su u toku sanacije (Spomenik Partizanu-borcu – Podgorica; Žabljak; Stražica – Pljevlja, Jasikovac-Berane) i njihovo stanje je uglavnom zadovoljavajuće. Spomen-kompleks Dola kod Plužina je jedini od 11 odabranih spomenika koji je, pored primarno memorijalnog dobio i novi, religiozni karakter, izgradnjom manje pravoslavne crkve sa zvonikom u sklopu spomen-kompleksa.

Od 11 spomenika samo 3 (Stražica, Pljevlja; Spomenik Partizanu-borcu – Podgorica; Golubovci - Podgorica) se nalaze na Listi zaštićenih spomen-obilježja Uprave za zaštitu kulturnih dobara; 4 se pominju na Listi pod neadekvatnim nazivom kao “spomen-ploče” (Grahovo, Jasikovac, Trebjesa, Virpazar-Bar), što se zapravo odnosi na prvobitnu markaciju spomen-lokaliteta, prije izgradnje spomenika, dok preostala 4 (Dola, Barutana, Žabljak, Spomen-dom u Kolašinu) nisu na Listi. Indikativno je da, jedan od regionalno i internacionalno najprepoznatljivijih i najpoznatijih spomenika u Crnoj Gori (Barutana – Podgorica) nije na ovoj Listi, već se samo nalazi u Registru spomen-obilježja opštine Podgorica,

što je svakako i jedan od razloga njegovog trenutno vrlo zapuštenog stanja. Spomen-dom u Kolašinu, kao arhitektonski objekat, takođe nije zaštićen.

Iako je stanje spomenika posvećinih NOR-u u Crnoj Gori vrlo raznorodno, činjenica je da je, pogotovu poslednjih pet godina, odnos prema ovoj grupi nepokretne kulturne baštine značajno izmijenjen u pozitivnom smislu i da se i na institucionalnom nivou počeo prepoznavati njihov slojeviti značaj i potencijal. Tome svakako doprinosi, poslednjih godina izraženo prisutno, opšte interesovanje za teme i nasljeđe iz perioda socijalističke Jugoslavije, kako na regionalnom tako i na internacionalnom nivou. Podizanje spomenika Josipu Brozu Titu u Podgorici (2018) možda i najbolje ilustruje prepoznavanje socijalističko-jugoslovenskih vrijednosti odnosno tzv. novije crnogorske istorije.

Opis stanja spomenika

Uvod

U okviru regionalnog projekta WWII Monument SEE, Assessment of post-World War II monuments in South East Europe in order to develop a new regional tourism product/cultural route obavljeno je opsežno istraživanje vezano za najznačajnije spomenike posvećene Drugom svjetskom ratu (Narodno-oslobodilačkom ratu, NOR-u) na teritoriji Crne Gore.

Početak istraživanja podrazumijevao je najprije obilazak i prikupljanje podataka i materijala vezanih za prvih 5 spomenika koji su, za teritoriju Crne Gore, bili odabrani na samom početku projekta, kao najznačajniji primjeri. Na teritoriji Crne Gore to su spomenici: Spomenkompleks Dola (Plužine), Spomenik palim borcima pod Trebjesom (Nikšić), Spomenik palim borcima na Barutani (Podgorica), Spomen dom u Kolašinu i Spomenik Slobodi na Jasikovcu (Berane).

Nastavkom istraživanja je, kako je projektom i predviđeno, napravljena “expanded list”-a spomenika koja je podrazumijevala širi pregled spomenika na teritoriji Crne Gore, i na ovoj listi se našlo još 14 (+ 4) spomenika. Osnovni kriterijumi za kreiranje “expanded list”-e spomenika su bili: umjetnička vrijednost spomenika, stanje spomenika i dostupnost, značaj narativa (dogadaja koji su povod njihovom podizanju) kao i pozicija u odnosu na pravce kretanja (veze) koji se prirodno uspostavljaju između prvih 5 odabranih spomenika, budući da oni predstavljaju neku vrstu nosilaca odnosno generatora potencijalnih turističko-kulturnih ruta u Crnoj Gori. Daljim istraživanjem, u finalnom odabiru spomenika, prvobitna “expanded list”-a je svedena na 6 spomenika koji su odabrani kao najznačajniji sa više aspekata i najadekvatniji za kreiranje turističko-kulturnih ruta.

Dodatnih 6 spomenika su: Spomen-park Ustanka i revolucije u Grahovu (Nikšić), Spomenik Partizanu-borcima (Podgorica), Spomenik palim borcima Golubovci (Podgorica), Spomenik revolucije u Virpazaru (Bar), Spomenik Palim borcima i žrtvama fašističkog terora durmitorskog kraja (Žabljak) i Spomenik na Stražici (Pljevlja). Svih 11 (5+6) odabranih spomenika se nalaze u 8 crnogorskih opština - Plužine, Žabljak, Nikšić, Podgorica, Bar, Kolašin, Berane i Pljevlja - i predstavljaju važna i vrijedna umjetnička djela poznatih i priznatih jugoslovenskih i crnogorskih umjetnika i arhitekata: Milodraga Živkovića, Bogdana Bogdanovića, Luke Tomanovića, Draga Đurovića, Svetlane Kane Radević, Branka Bona, Vukote – Tupe Vukotića, Slobodana Boba Slovinića, Mirka Ostoje, Vojina Bakića, Aleksandra Prijića, Branka Filipovića-Fila, Vojislava Đokića, Mirka Đukića. Najveći broj spomenika podignut je 70-ih godina XX vijeka (6 spomenika), krajem 50-ih i početkom 60-ih podignuti su spomenici u Podgorici, Pljevljima, Virpazaru i Žabljaku (1957 - 63), a najkasnije podignuti je spomenik pod Trebjesom (1987).

Obilaskom spomenika, kreiranjem foto-dokumentacije, prikupljanjem arhivskog materijala, periodike, stručne literature, zvanične dokumentacije (Lista zaštićenih kulturnih dobara, opštinski Registri spomen-obilježja, planske dokumentacije i sl.) kao i spiska aktera (Uprava za

zaštitu kulturnih dobara – Ministarstvo kulture Crne Gore; lokalne vlasti-opštine; Savez udruženja boraca NOR-a – SUBNOR; turističke organizacije po opštinama i sl.) napravljen je detaljan pregled odabranih spomenika i definisane potencijalne turističko-kulturne rute.

Pravni okvir i institucije za regulisanje zaštite, upravljanja i održavanja spomenika iz Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori

Novi Zakon o zaštiti kulturnih dobara donešen je 2010. godine, a posljednja izmjena je napravljena 2017. godine. Nakon donošenja Zakona reformisane su i pripadajuće institucije, čime je ukinut nekadašnji Republički zavod za zaštitu spomenika na Cetinju i formirana Uprava za zaštitu kulturnih dobara, kao i Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, obje ustanove na Cetinju. U periodu 2012-14. rađen je Projekat revalorizacije kulturnih dobara koji je obuhvatao i spomen obilježja (koja se nalaze na Listi Uprave), a čiji je Izvještaj usvojen na Vladi 2014. godine.

Krovna institucija koja reguliše zaštitu spomenika kao kulturnih dobara je Ministarstvo kulture Crne Gore odnosno Uprava za zaštitu kulturnih dobara. Ukoliko spomenici nemaju status kulturnih dobara (ne nalaze se na Listi zaštićenih spomen-obilježja) onda je za njih referentna opština kojoj pripadaju (ili mjesna zajednica – MZ) i Registar spomenika i spomen-obilježja za teritoriju opštine, a često su u aktivnosti održavanja uključene i javne ustanove (JU) koje se bave kulturom, kao što su gradski ili regionalni muzeji i sl.

Posljednjih nekoliko godina u Programima zaštite i očuvanja kulturnih dobara Ministarstva kulture (provjereno za 2018., 2019.)³ nalaze se i neka od spomen-obilježja posvećenih Drugom svjetskom ratu, što pokazuje sve veću zainteresovanost i usmjerenost zvaničnih institucija i za ovaj dio graditeljskog nasljeđa.

Poseban značaj u kontinuiranom održavanju sjećanja i brige za spomenike Drugog svjetskog rata ima Savez udruženja boraca Narodno-oslobodilačkog rata (SUBNOR) Crne Gore (Savez udruženja boraca NOR-a i antifašista Crne Gore), kao i njegova udruženja (UBNOR-i) po opštinama. Iako nema pravnu moć u zaštiti i održavanju spomenika, SUBNOR I UBNOR-I po opštinama su česti pokretači inicijativa za zaštitu, akcija čišćenja i održavanja kao i aktivnosti vezani za obilježavanje i promociju događaja iz NOR-a (kongresa, akademija I sl.), čak I van Crne Gore (npr. Akademija povodom obilježavanja 75 godina bitke na Sutjesci I sl.). SUBNOR takođe ima i aktivnu izdavačku djelatnost vezanu za događaje iz Drugog svjetskog rata I teme antifašizma.

³ Programi dati u Annex-u

Lista (baza podataka) o spomenicima iz Drugog svetskog rata – održavanje i zaštita

Ne postoji objedinjavajuća lista (baza podataka) spomenika i spomen-obilježja za cijelokupnu teritoriju Crne Gore. Naime, podaci o spomenicima, pa time i spomenicima koji se odnose na Drugi svjetski rat, nalaze se ili na Listi zaštićenih spomen-obilježja (kao kulturnih dobara) Uprave za zaštitu kulturnih dobara (Ministarstvo kulture Crne Gore) ili u Registrima spomen-obilježja koja postoje za svaku opštinu ponaosob.⁴ Registar kulturnih dobara, koji je po Zakonu o kulturnim dobrima (2010.) dužna da formira Uprava za zaštitu kulturnih nije napravljen i nije dostupan u elektronskom obliku, već postoji samo pomenuta Lista⁵. Međutim, u Listi nema podataka od koje su godine spomenici zaštićeni, kao ni u kojoj od 3 postojeće kategorije koje Zakon definiše (međunarodnog, nacionalnog ili lokalnog značaja).

Spomenici i spomen-obilježja koja se, kao kulturna dobra, nalaze na Listi Uprave za zaštitu kulturnih dobara, su istovremeno u nadležnosti te institucije odnosno Ministarstva kulture Crne Gore, a u skladu sa Zakonom o zaštiti kulturnih dobara, koji definiše brigu o kulturnom dobru shodno vlasništvu nad njim (dio *Upravljanje kulturnim dobrima*, član 37-41)⁶.

Spomenici i spomen-obilježja koja se nalaze u registrima po opštinama su u nadležnosti pripadajućih opština odnosno najčešće mjesnih zajednica na čijoj teritoriji se nalaze, osim ako u registru nije posebno specificiran držalac. Lista zaštićenih spomen-obilježja kao i dostupni registri pojedinih opština dati su u dodatnom materijalu.

Indikativno je da se na pomenutoj Listi nalazi veliki broj spomen ploča a znatno manji broj spomenika i spomen-kompleksa i sl., i da neki od najzjačajnijih spomenika NOR-a, kao što su npr. Spomenici na Jasikovcu i Barutani nisu na ovoj listi, iako su poslednjih godina Upravi za zaštitu kulturnih dobara podnesene inicijative za njihovu zaštitu.

Inicijative za zaštitu, upravljanje, održavanje, promociju, itd. spomenika Drugog svetskog rata (umjetnički projekti, istraživanja, promocija, aktivizam...)

Detaljna analiza 11 selektovanih spomenika je pokazala da je samo za manji broj od njih napravljen neki poseban umjetnički projekat, promocija ili neki oblik aktivizma. U tom smislu se posebno izdvaja projekat “Antifašistička mapa Nikšića” (2017.) koji je napravljen u saradnji

⁴ Nije utvrđeno da li svaka opština u Crnoj Gori ima ažuriran ovaj Registar, koji su dužni da kreiraju i ažuriraju pojedini Sekretarijati po opštinama. Samo za neke od opština je moguće naći ovaj Registar on-line, npr. za Herceg Novi, Budvu, Podgoricu)

⁵ Lista zaštićenih kulturnih dobara, uključujući i spomen-obilježja je data u Annex-u.

⁶ Zakon o zaštiti kulturnih dobara Crne Gore je dat u Annex-u.

Ministarstva kulture, Opštine Nikšić i Fakulteta likovnih umjetnosti (FLU, Univerzitet Crne Gore)⁷ sa Cetinja. Rezultat tog projekta je mapa, predviđena prije svega za upotrebu u turističke svrhe, na kojoj su prikazani svi značajni spomenici i spomen-obilježja na teritoriji opštine Nikšić, sa kratkim tekstualnim opisima, pa između ostalog i spomenik pod Trebjesom i spomenik u Grahovu, koji su i dio ovog istraživanja. Dio pomenutog projekta predstavljaju i umjetničke grafičke interpretacije spomenika, predstavljene u formi i dimenzijama standardizovanih razglednica.⁸

Na Arhitektonskom fakultetu u Podgorici je obavljeno istraživanje vezano za spomenike Drugog svjetskog rata (akademske 2016/17), sa studentima IV godine, kada je, u saradnji sa SUBNOR-om Crne Gore prikupljen značajan material (foto-dokumentacija, periodika, literature, postojeća projekta dokumentacija I sl.)⁹. Dio tog materijala je pridružen ovom istraživanju, kao dodatni material.

Važno je napomenuti da je poslednjih desetak godina izašao izvjestan broj monografija i publikacija koje prezentuju i neke od ovdje istraživanih spomenika, kao što su:

- **Stamatović Vučković, S.** (2018), *Arhitektonska komunikacija: objekti kulture u Crnoj Gori 1945-2000*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica (Spomen dom u Kolašinu)
- **Mako, V.** (2017.), *Spomen obilježja na teritoriji grada Podgorice*, L'arte, Podgorica (Spomenici na Gorici i u Golubovcima, a nema spomenika na Barutani!)
- **Šaletić, M; Knežević, D.** (2017), *Spomenici i Spomen-obilježja NOR-a 1941-1945 u opštini Danilovgrad*, Savez udruženja boraca NOR-a Crne Gore Danilovgrad, UBNOR-a i antifašista, Podgorica
- **Bijelić, V.** (2014), *Spomen-obilježja oslobodilačkih ratova u Opštini Nikšić*, Opštinski odbor UBNOR-a I antifašista Nikšić (Spomenik Trebjesa, Spomenik Grahovo)

Ove publikacije ukazuju na interesovanje za ovu kategoriju spomenika kao i kontinuitet u održavanju tekovina antifašizma na prostoru Crne Gore. U tom smislu posebno je važna izdavačka djelatnost SUBNOR-a Crne Gore (<http://www.borcicg.com/>).

Proteklih godina je takođe primijećena povećana aktivnost čišćenja i uređenja spomenika i prostora oko njih, uglavnom inicijativama lokalnih UBNOR-a, NGO sektora i zainteresovanih građana, što takođe ukazuje na podizanje svijeti o ovom dijelu/periodu nasljeđa i crnogorske istorije.

⁷ Projekat je urađen pod mentorstvom prof. Ane Matić i prof. Lazara Pejovića sa FLU.

⁸ Po ugledu na ovaj projekat, kasnije je napravljena I Antifašistička mapa za Opštinu Bar. Obje mape su date u Annex-u.

⁹ Organizator i mentor istraživanja na Arhitektonskom fakultetu je bila Doc. dr Slavica Stamatović Vučković kod koje se i nalazi arhiva.

Stanje i korišćenje spomenika i spomen-obilježja

Istraživanje u okviru ovog projekta je pokazalo da je stanje spomenika uglavnom solidno, ali da su, pogotovu neki od njih (Trebjesa i Grahovo – Nikšić; Barutana – Podgorica) zapušteni i da zahtijevaju određene intervencije. Takođe, na nekima od spomenika su u proteklih pet godina izvršene ili su u toku sanacije (Spomenik Grahovo (konzervatorske mjere na skulpturi u bronzi); Spomenik Partizanu-borcu – Podgorica; spomenik na Žabljaku; Stražica – Pljevlja, Jasikovac-Berane) i njihovo stanje je uglavnom zadovoljavajuće. Spomen-kompleks Dola kod Plužina je jedini od 11 odabranih spomenika koji je, pored primarno memorijalnog dobio i novi, religiozni karakter, izgradnjom manje pravoslavne crkve sa zvonikom u sklopu spomen-kompleksa (Eparhija budimsko-nikšićka), pa time, na neki način, i novi način održavanja.

Iako je stanje spomenika posvećinih NOR-u u Crnoj Gori vrlo različitog kvaliteta, činjenica je da je, pogotovu poslednjih pet godina, odnos prema ovoj grupi nepokretne kulturne baštine značajno izmijenjen u pozitivnom smislu i da se, i na institucionalnom nivou, počeo prepoznavati njihov slojeviti značaj i potencijal. Tome svakako doprinosi, poslednjih godina izraženo prisutno, opšte interesovanje za teme i nasljeđe iz perioda socijalističke Jugoslavije, kako na regionalnom tako i na internacionalnom nivou. Podizanje spomenika Josipu Brozu Titu u Podgorici (2018) možda i najbolje ilustruje prepoznavanje socijalističko-jugoslovenskih vrijednosti odnosno tzv. novije crnogorske istorije.

Na većini spomenika treba uraditi manje ili veće intervencije (odgovarajuće konzervatorske mjere) koje se odnose na saniranje oštećenja, uglavnom vezanih za podne obloge (Barutana, Trebjesa, Grahovo), zatim čišćenje, opremanje mobilijarom, adekvatnim osvjtljenjem, oznakama i info-tablama, koje u najvećem broju slučajeva nedostaju i sl..

Iako u nedovoljno dobrom stanju, spomenici Drugog svjetskog rata na teritoriji Crne Gore imaju svoj život i danas, često zahvaljujući odličnim pozicijama u pejzažu, kako urbanom tako i prirodnom, pa predstavljaju stalna mjesta susreta i okupljanja. Spomenik na Gorici, spomenik pod Trebjesom, spomenik na Jasikovcu i spomenik na Stražici, nalaze se u frekventnim zelenim zonama gradova Podgorice, Nikšića, Berana i Pljevalja, koje imaju dominantno sportsko-rekreativni karakter, zbog čega se svakodnevno posjećuju. Spomen-kompleks Dola je u dominantno prirodnom pejzažu i izgradnjom crkve je dobio karakter religioznog mjesta, pa se posjećuje najčešće tim povodom. Preklapanjem istorijskih značenja na poziciji koju zauzima spomenik u Virpazaru je takođe značajan marker malog naselja sa kojim se integriše, a slično je i sa spomenikom na Žabljaku. Spomenici u Grahovu i u Barutani su prepoznati kao važni spomenički markeri i van granica Crne Gore (uz spomenika na Jasikovcu i pod Trebjesom) pa se posjećuju kako namjenski tako i u tranzitnim kretanjima turista ka jadranskoj obali. U tom smislu posebno se ističe spomenik u Barutani koji je dobio značaj internacionalnog karaktera, najviše zahvaljujući izložbi arhitekture bivše Jugoslavije u njujorškoj MoMA-i (2018-19).

Takođe, svi pomenuti spomenici se redovno posjećuju za važne istorijske i nacionalne događaje, prije svega obilježavanja događaja koji su povod podizanja spomenika (ako ih ima), a zatim i za sve ostale važne istorijske događaje, od čega se posebno ističe 13. jul, Dan ustanka Crne Gore odnosno Dan državnosti Crne Gore. Spomenici se najčešće posjećuju na lokalnom

nivou, u organizaciji opština kojima pripadaju, u saradnji sa SUBNOR-om i Vojskom Crne Gore.

Zaštita i održavanje spomenika i spomen obilježja na teritoriji Crne Gore

Od 11 spomenika obrađenih u okviru projekta samo 3 (Stražica, Pljevlja; Spomenik Partizanu-borcu – Podgorica; Golubovci - Podgorica) se nalaze na Listi zaštićenih spomen-obilježja Uprave za zaštitu kulturnih dobara pod adekvatnim nazivom; 4 se pominju na Listi pod neadekvatnim nazivom kao “spomen-ploče” (Grahovo, Jasikovac, Trebjesa, Virpazar-Bar), što se zapravo odnosi na prvobitnu markaciju spomen-lokaliteta, prije izgradnje spomenika, dok preostala 4 (Dola, Barutana, Žabljak, Spomen-dom u Kolašinu) nisu na Listi. Indikativno je da, jedan od regionalno i internacionalno najprepoznatljivijih i najpoznatijih spomenika u Crnoj Gori (Barutana – Podgorica) nije na ovoj Listi, već se samo nalazi u Registru spomen-obilježja opštine Podgorica, što je svakako i jedan od razloga njegovog trenutno vrlo zapuštenog stanja. Spomen-dom u Kolašinu, kao arhitektonski objekat, takođe nije zaštićen (iako je podnešena inicijativa za njegovu zaštitu). Takođe, podnijeta je inicijativa i za zaštitu spomenika na Jasikovcu, budući da se na Listi Uprave nalazi samo spomen ploča postavljena u podnožju brda, međutim ni ova inicijativa nije ušla u potrebnu proceduru, odnosno obaveznu izradu Elaborata o valorizaciji, koji služi kao model za procjenu značaja i utvrđivanje statusa kulturnog dobra.

Ovakvo stanje u pogledu zaštite spomenika direktno utiče na njihovo održavanje. Iako su u nešto privilegovanoj poziciji oni koji se nalaze na Listi zaštićenih spomen-obilježja, to ni u kojoj mjeri ne podrazumijeva, kako se i pokazalo, da se ti spomenici nalaze u dobrom stanju, kao ni garanciju kontinuiteta u njihovom održavanju. Naime, često su čišćenja spomenika i njihove okoline, uređenja terena oko spomenika i slično, zapravo proizvod samo-organizovanja lokalne zajednice u saradnji sa UBNOR-om po opštinama, komunalnim službama i NVO sektorom (primjeri spomenika na Žabljaku, u Beranama i sl.).

Nije bilo moguće dobiti podatke o eventualnim budžetima lokalnih uprava, opredijeljenih za održavanje spomenika. Uvidom u pomenute Programe zaštite i očuvanja kulturnih dobara primjetno je da se pojavljuju i sredstva opredijeljena za spomen-obilježja posvećena događajima iz Drugog svjetskog rata, ali i to da se radi o manjim iznosima (do nekoliko hiljada eura), koji uglavnom podrazumijevaju sprovođenje konzervatorskih mjera na samom spomenku ali ne i u njegovom neposrednom okruženju. To je posebno uočljivo kod spomen-kompleksa ili spomen-parkova. Najbolji primjer je spomenik u Grahovu na kome je tokom 2017. godine izvršena sanacija skulpturalne plastike u bronzi, ali ne i cijelog kompleksa, iako projekat JU Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore nosi naziv “Projekat sanacije spomeničkog kompleksa Save Kovačevića na Grahovu”.¹⁰

¹⁰ Godišnjak Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, (ur. Dajković, A.), JU Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, Cetinje, 386-393.

Sanacija spomenika na Stražici (opština Pljevlja), za koju je opredijeljen budžet od 175.000 €, otpočela je 2015. godine i još uvijek nije privedena kraju. To je ujedno, koliko je poznato, i najveći budžet opredijeljen za sanaciju nekog spomen-kompleks posvećenih Drugom svjetskom ratu. Spomenik u Golubovcima se kontinuirano održava (iako postojeća vodena površina sa fontanom nije u funkciji), i pominje se podatak od 30.000 € potrošenih u te svrhe od strane MZ Golubovici (tj. Opštine Golubovci).

Posmatrano sa aspekta održavanja, u najlošijem stanju je spomenik na Barutani, koji nije prepoznat kao kulturno dobro, iako je podnijeta inicijativa Upravi za zaštitu kulturnih dobara još 2012. godine. Zaista je indikativno da ovaj spomenik, koji je nesumnjivo najpoznatiji i najinspirativniji i van granica Crne Gore i bivše Jugoslavije, ne samo da još uvijek nije proglašen za kulturno dobro, već nije pretrpio baš nikakve oblike sanacije od završetka izgradnje 1980. godine, niti je pristupni put do podnožja spomenika ikada završen.

Najveća poteškoća u procesu prikupljanja informacija o spomenicima odnosila se na nedostatak informacija u vezi sa vlasništvom, pa time i formalnom odgovornošću koja je vezana za njihovo održavanje i reprezentaciju. Za neke od spomenika ove informacije nije bilo moguće pouzdano dobiti, pa su ostale na nivou pretpostavki. Ako je moguće, bilo bi dobro prikupljeni materijal dopuniti takvom vrstom informacija i nakon završetka projekta, ukoliko one u međuvremenu budu dostupne.

Spomenici posvećeni Drugom svjetskom ratu su raspadom Jugoslavije 90-ih godina i naglašenom potrebom za rekonstituisanjem crnogorskog identiteta, vezanog za istorijske fakte prije oba svjetska rata, koja je obilježila početak III milenijuma bili zapostavljeni, a mnogi od njih i devastirani (uglavnom ispisivanjem poruka i grafitima, lomljenjem djelova i sl.). Sticanjem nezavisnosti Crne Gore 2006. godine odnos prema spomeničkom nasljeđu se mijenja, a može se reći da, poslednjih nekoliko godina, i spomenici Drugog svjetskog rata, kao nasljeđe novije prošlosti, postaju predmet interesovanja u domenu zaštite graditeljskog nasljeđa. Shodno tome, opravdano bi bilo očekivati da će se u narednim godinama taj trend nastaviti i da će se to odraziti boljim odnosom prema ovom dijelu kulturne baštine.

Menadžment spomenika

Sprovedeno istraživanje je pokazalo da niti jedan od spomenika nije bio predmet izrade nekog strateškog dokumenta, prije svega, menadžment plana. Spomenik u Virpazaru se pominje u okviru Menadžment plana za utvrđenje Besac, jer predstavlja njegovu neposrednu okolinu. Za ostale spomenike nisu nađene slične situacije. Spomenici se nalaze na lokacijama koje su dio pojedinih planskih dokumenata (uglavnom se to odnosi na Detaljne urbanističke planove – DUP-ove) ali su ti dokumenti u najvećem broju slučajeva ili nedostupni ili su spomenici u njima tretirani krajnje površno. Takođe, ne postoje podaci o broju posjeta, ciljnim grupama i sl., kojima bi se dodatno usmjerio focus na njihove slojevite vrijednosti.

To pokazuje da se ova vrsta nasljeđa, još uvijek, ne prepoznaje kao potencijal za razvoj kulturnog turizma, i pored stabilnijeg odnosa prema spomeničkom nasljeđu, zbog čega je I, najprije njihova valorizacija, a zatim i sanacija tako spora i otežana.

Turistička valorizacija spomenika

Strategija razvoja kulturnog turizma sa Akcionim planom do 2023. godine (nacrt, novembar 2018.) – pominje kategoriju Memorijalnih objekata u okviru kulturno-istorijskih objekata (str. 20), ali vrlo kratko i površno kroz samo nekoliko redaka, ne navodeći imena najznačajnijih spomenika NOR-a, i očigledno, ne prepoznajući njihov značaj i potencijal za učešće u razvoju kulturnog turizma.¹¹

Pravilna i kompletna turistička valorizacija nije moguća ako prethodno nisu definisane adekvatne mjere zaštite i načini održavanja spomenika, godišnji budžeti, kao ni potrebne analize vezane za njihove turističko-kulturne potencijale, kako kao samostalnih destinacija, tako i kao djelova šire turističke ponude. U tom smislu, neophodna su šira istraživanje i uvezivanje spomenika kao turističkih destinacija u već prepoznate oblike turističke ponude.

U ovom istraživanju posebna pažnja je bila usmjerena i na taj segmenat, pa je u pojedinačnim elaboratima o spomenicima data što detaljnija informacija o široj turističkoj ponudi, u zavisnosti od lokacije samih spomenika, iz čega su i proizašle ponuđene kulturno-turističke rute. Većina spomenika koji su analizirani nalazi se na atraktivnim lokacijama i u blizini već valorizovanih turističkih sadržaja (npr. nacionalnih parkova, prepoznatih prirodnih ili kulturno-istorijskih spomenika I sl.) što je i naglašeno, pa spomenike treba posmatrati kao dio te šire turističke ponude. Međutim, kako je uočeno da je prateća infrastruktura u neposrednoj blizini I oko spomenika uglavnom u lošem stanju (urbani mobilijar I sl.) posjeta neuređenim spomenicima takođe može da ima I negativne posljedice.

Postojeća turistička ponuda vezana za spomenika nije poznata, iako se nezvanično saznaje da pojedine turističke organizacije, u okviru svojih turističkih ponuda, uvrštavaju i obilazak nekih od spomenika posvećenih Drugom svjetskom ratu.

U materijalu pojedinih spomenika date su i informacije (kao i prikupljeni material) o spomenicima koji se nalaze u njihovoj neposrednoj blizini, pa ih je moguće uključiti u (proširene) turističko-kulturne rute. Dobar je primjer spomenika u Rijeci Crnojevića koji može da se pojavi kao “dodatni, vezni” sadržaj između spomenika u Barutani i spomenika u Virpazaru. Mogućnost da se turistička ruta vezana za spomenike nadoveže na postojeću turističku ponudu (brod Rijeka Crnojevića - Virpazar i obratno) predstavlja odličnu mogućnost atraktivnog povezivanja dva spomenika, uključujući time i dodatni (spomenik u Rijeci Crnojevića).

Prednost kompaktne teritorije Crne Gore, koja omogućava da se sa jedne na drugu stranu granica države stiže za nekoliko sati, može predstavljati odličan potencijal u kreiranju

¹¹ Strategija data u Annex-u

turističko-kulturnih ruta šireg, regionalnog karaktera, kao i u kreiranju višeg nivoa turističkog komforta (dostupnost adekvatnih I raznovrsnih ugostiteljskih objekata, toaleta I sl.).

Lista spomenika

Br.	Naziv	Autor/ka/i	Godina izgradnje	Grad/Mjesto	Događaj koji se obilježava	Koordinate (Google Maps)	Kratak opis	Fotografija
1.	Memorijalni spomen-kompleks Dola (Plužine)	Vajar, Luka Tomanović (Lepetani, 1909 – Igalo, 1992)	1975-1977	Plužine, mjesto Dola, kod pivskog sela Miljkovac Opština Plužine	Spomen-kompleks je podignut u znak sjećanja na postradale stanovnike (ubijeno 522 stanovnika, od čega 109 djece)	43° 3'30.21"N 18°50'9.98"E	4 prostorne cjeline: - Ruke -Djeca -Spomen ploča – Stela, ženska kosturnica -Tužbalica	

WWII-MONUMENTS

2.	Spomenik palim borcima u II svjetskom ratu, pod Trebjesom (Nikšić)	Arhitekta Ljubomir (Ljubo) Vojvodić	1985-1987	Park prirode Trebjesa, Opština Nikšić	Palim borcima NOR-a	42°45'47.2"N 18°57'34.6"E	Spomenik u betonu (15-20m) sa postamento I platoom u petouglu	
3.	Spomenik palim borcima Lješanske nahije (Opština Podgorica)	Svetlana Kana Radević, arhitekta (1937 – 2000)	1975-1980	Barutana (Opština Podgorica)	Spomenik palim borcima – Balkanski ratovi, I i II svjetski rat	42°23'38.3"N 19°08'30.3"E	Tri cjeline: Balkanski ratovi (1912-1913); I svjetski rat (1914-1918); II svjetski rat (1941-1945)	

WWII-MONUMENTSEE

4.	Spomen dom, Kolašin (Opština Kolašin)	Marko Mušič, arhitekta (Ljubljana, Slovenija)	1970-1975	Kolašin – centar grada (Donji trg)	Palim borcima NOR-a i istorijskim događajima u NOR- u	42°49'27.65"N 19°31'10.50"E	Arhitektonski objekat – administrativni + memorijalni dio (Opština Kolašin)	
5.	Spomenik Slobodi, Jasikovac (Spomenik na Jasikovcu) Opština Berane	Bogdan Bogdanović, arhitekta (1922 – 2010)	1972-1977	Uzvišenje (brdo) Jasikovac, pored Berana	Palim borcima NOR-a i istorijskim događajima Berane	42°51'01.2"N 19°52'48.7"E	Kompozicija od kupe (beton+kamen) + 40 granitnih sarkofaga	
6.	Spomen-park Ustanaka i revolucije u Grahovu (Nikšić)	Vajar Miodrag Živković	1977-1978	Uzvišenje Umac kod Grahova, Opština Nikšić	Ustanak 13. Jula 1941. godine (Sava Kovačević), Palim borcima NOR-a	42°65' 1"N 18°67'2"E	Kompozicija od bronze Narodni heroj Sava Kovačević 272 kubusa sa imenima boraca	

WWII-MONUMENTS

								
7.	Spomenik palim borcima Golubovaca (Podgorica)	Arhitekta Vukota Tupa Vuković Slikar Slobodan Bobo Slovinić	1972-1974	Golubovci Put Podgorica-Bar (Opština Podgorica)	Palim borcima u II svjetskom ratu	42°19'35.6"N 19°13'11.8"E	Parkovski kompleks sa centralnim motivom I fontanom	
8.	Spomenik (Mauzolej) Partizanu-borcu (Podgorica)	Arhitekta Vojislav Đokić Vajar Drago Đurović Skulptorski radovi: Dušan Ivanišević	1953-1957	Brdo Gorica Podgorica (centralni dio grada)	Povod: Opštenarodnog oružanog ustanka protiv fašističkog okupatora I domaćih izdajnika 13. jula 1941.	42°26'58.41"N 19°15'57.83"E	Spomenik predstavlja simbol grada Podgorice Investitor: Skupština Republike Crne Gore	

WWII-MONUMENTS

9.	Spomenik revolucije u Virpazaru (Crmnica, Opština Bar)	Vajar Mirko Ostoja (Hrvatska)	1963	Virpazar, Skadarsko jezero	Na spomeniku piše “Crmnica svojim sinovima I kćerima palim u narodno-oslobodilačkom ratu I revoluciji 1941-45”	42°24'61"N 19°09'18"E	Spomenik se nalazi na putu Podgorica-Bar Na postojećoj prirodnoj stijeni (bronzana plastika)	
10.	Spomenik Palim borcima I žrtvama fašističkog terora durmitorskog kraja (Žabljak)	Arhitekta Branko Bon (Hrvatska) Vajar Rade Stanković (Srbija)	1963	Žabljak (u centaralnoj zoni grada)	1010 poginulih boraca Durmitorskog partizanskog odreda (13 narodnih heroja) I 1490 žrtava fašističkog terora	43° 9'21.50"N 19° 7'23.44"E	Piramidalna forma sa postamentom, brački kamen, u centru Žabljaka Investitor: SUBNOR	

WWII-MONUMENTS

11.	Spomenika palim borcima u Pljevljskoj bitki (Spomenik na Stražici) Pljevlja)	Vajar Drago Đurović Arhitekta Mirko Đukić Slikari: Aleksandar Prijčić I Branko Filipović-Filo	1955 (konkurs – opšti, jugoslovenski, anonimni) 1957 (projekat) 1960-1961 (period izgradnje)	Uzvišenje Stražica (Treće Sandžačke brigade) Grad Pljevlja	Palim borcima u Pljevaljskoj bici (1.decembar,1941) I borcima iz NOR-a	43°21'9.52"N 19°21'19.05"E	“Spomenik na Stražici je peti po veličini u Crnoj Gori, kao simbol našeg naroda za slobodu” Investitor: SUBNOR	
12.	Spomenik palim borcima u Trubjeli (Opština Nikšić)	Arhitekta Slobodan Vukajlović	1980-1982	Trubjela, Nikšić	Palim borcima u I i II svjetskom ratu	42.744 18.778	Spomenik se nalazi na putu Trebinje/Bileća – Nikšić Investitor: SUBNOR	

WWII-MONUMENTS

13.	Spomenik palim borcima opštine Danilovgrad	Vajar Drago Đurović Arhitekta Mirko Đukić	1959	Danilovgrad	Palim borcima u Danilovgradskoj opštini	42.553 19.105	Spomenik se nalazi u centru grada Danilovgrada Investitor: Narod opštine Danilovgrad I savez boraca NOR-a	
14.	Spomenik strijeljanima na Lazinama (Danilovgrad)	Vajar Drago Đurović	1959-1963	selo Lazine, Bjelopavlička ravnica Opština Danilovgrad	Spomenik strijeljanim omladincima u Lazinama	42.535 19.134	Spomenik se nalazi na starom putu Danilovgrad-Podgorica, u blizini Spuža Investitor: Udruženje boraca NOR-a Danilovgrad	

WWII-MONUMENTS

15.	Spomenik obješenim patriotama, Vranjske njive (Spuž, Danilovgrad)	Arhitekta Mišo Vukotić	1961	Stari put Podgorica-Spuž (pod Veljim brdom)	Vješanje lokalnih patriota 1943. godine	42.488 19.224	Armirano betonska skulpturalna konzola uz lokalni magistralni put	
16.	Spomenik Slobode (Ulcinj)	Vajar Miodrag Živković Arhitekta Đorđe Zloković	1966 (konkurs) 1984-1986 (realizacija)	“Ulcinjaska greda”, Pinješ Ulica Mujo Ulqinaku Ulcinj	Spomenik palim borcima za slobodu. Nije urađen po projektu do kraja (to se posebno odnosi na uređenje terena)	41.924 19.205	Spomenik se nalazi na mjestu sa koga je odličan vidikovac na Ulcinj I Malu plažu. Investitor: SIZ za kulturu I nauke Ulcinj I RO za obnovu I izgradnju opštine Ulcinj	

WWII-MONUMENTSEE

17.	Spomenik palim borcima Kolašin	Vajar Vojin Bakić (Hrvatska)	1951	Centralni gradski trg Kolašin	Žrtvama NOR-a	42.824 19.520	Spomenik se nalazi ispred Spomen-doma u Kolašinu	
18.	Spomenik posvećen poginulim junacima Mojковаčke bitke (1916) (Mojkovac)	Vajar Drago Đurović Arhitekta Mirko Đukić	1966 (50 godina Mojковаčke bitke)	Mojkovac (uz magistralni put)	Mojковаčka bitka 1916. Prvi svjetski rat	42.956 19.577	Investitor: Opština Mojkovac	

WWII-MONUMENTS

19.	Spomenik u Lubnicama (Berane)	Arhitekta Radosav Zeković Slikar Aleksandar Aco Prijic (mozaik)	1947 (obnovljen 2010.)	Selo Lubnice (Berane) 12km od Berana, na raskrsnici puteva koji od Lubnica vode ka Jelovici I Kurikućama	Sjećanje na 42 strijeljana partizana od strane okupatora	42.859 19.763	Obnova spomenika 2010. godine uz pomoć Ministarstva culture Crne Gore	
20.	Spomenik palim roditeljima u oslobodilačkim ratovima Rijeka Crnojevića (Cetinje)	Vajar Drago Đurović	1960 (godina projektovanja) 1971 (otvaranje)	Na prilazu Rijeci Crnojevića	Oslobodilački ratovi, Ustanak 13. Jul 1941	42.355 19.027	Obavljeni konzervatorski radovi na spomeniku 2017. godine	
21.	Spomenik palim borcima NOB-a (Kotor)	Vajar Luka Tomanović	1954 (1981 – sanacija nakon zemljotresa 1979.)	Park slobode Kotor	Stradalima u Drugom svjetskom ratu	42.427 18.767	Investitor: Opštinski odbor saveza boraca Kotora	

WWII-MONUMENTSEE

22.	Spomenik palim borcima NOR-a I žrtvama fašističkog terora "Bezmetković" (Herceg Novi)	Arhitekta Nikola Dobrović Vajar Luka Tomanović	1954 - 1961	Bezmetković Savinska dubrava Herceg Novi	Poginulim borcima NOR-a I žrtvama fašizma 1941-45 na teritoriji opštine Herceg Novi, Risan i Krivošije (Orijski partizanski bataljon)	42.451 18.551	Na uzvišenju sa južne strane groblja Spomen kosturnica	
-----	---	---	-------------	--	---	------------------	---	--

WWII-MONUMENTSEE

23.	Spomenik u Jelenku (Danilovgrad)	Arhitekta Ranko Radović	1975	Selo Jelenak, Ljututuk Bjelopavlička ravnic Opština Danilovgrad		42.556 19.152	Investitor: Udruženje boraca NOR-a Danilovgrad	
-----	-------------------------------------	----------------------------	------	--	--	----------------------	---	--

Opis potencijalnih ruta

Prvih 5 spomenika koji su definisani na početku projekta istovremeno predstavljaju generatore potencijalnih turističko-kulturnih ruta u Crnoj Gori, jer su to prostorne tačke (lokacije) koje je neophodno povezati.

Osnovni kriterijumi za odabir dodatnih 6 spomenika koji će takođe biti dio potencijalnih kulturno-turističkih ruta su bili: umjetnička vrijednost spomenika, stanje spomenika i dostupnost, značaj narativa (dogadaja koji su povod njihovom podizanju) kao i pozicija u odnosu na pravce kretanja (veze) koje se prirodno uspostavljaju između prvih 5 odabranih spomenika.

U tom smislu generisala se jedna (glavna) ruta – **ruta A** - koja se nadovezuje na pretpostavljene (postojeće putne pravce) linije kretanja iz regiona (iz BiH, SR, HR, AL, KOS) a koja omogućava obilazak svih 11 odabranih spomenika. Na teritoriji Crne Gore ruta otpočinje spomenicima koji su najbliži granicama sa zemljama u regionu (Dola-Plužine/prema BiH; Stražica – Pljevlja/prema SR; Jasikovac – Berane/prema SR i KOS; Gorica-Podgorica/prema AL - Skadar), a u zavisnosti na koju se regionalnu rutu nadovezuje.

Obilazak spomenika se povezuje sa ostatkom turističke ponude koja se nalazi u blizini pojedinačnih spomenika i koja se doživljava kao komplementaran sadržaj. U tom smislu, obilazak spomenika povezuje se sa posjetom nacionalnim parkovima (Durmitor, Skadarsko jezero, Biogradska gora), kao i drugim turističkim atrakcijama koje su navedene u pojedinačnim elaboratima spomenika. Procijenjeno je da je za obilazak 11 spomenika na teritoriji Crne Gore neophodno 5-6 dana (odnosno 4-5 noćenja), što ukazuje na to da je i taj segment kulturno-turističke ponude izuzetno važan i da ga treba dalej razraditi.

Kao posebno interesantan detalj procjenjuje se, na primjer, mogućnost da se nakon obilaska spomenika Barutana turisti mogu, preko Rijeke Crnojevića (gdje takođe postoji spomenik NOR-u) brodom dovesti do Virpazara do posjete narednog spomenika. Takav način povezivanja spomeničkih lokaliteta predstavlja obogaćeni kulturno-turistički model, koji u sebi objedinjuje više različitih sadržaja.

Pored rute A, moguće je realizovati i – **kružnu rutu B** – lokalnog karaktera, koja se odnosi samo na teritoriju Crne Gore, sa pretpostavkom da turista/i stiže avionom u Podgoricu i to postaje njegova polazna, kao i krajnja tačka. Ova ruta takođe podrazumijeva obilazak svih 11 spomenika u 5-6 dana, kao i prethodna.

U oba slučaja, A i B, je moguće proširenje liste spomenika, posebno na potezima od Nikšića ka Podgorici (u oblasti opštine Danilovgrad, ili varijanta odlaska preko Grahova da Jadranskog mora, pa obalom prema Podgorici i sl.), i uopšte u zoni prema moru, ali bi te varijante podrazumijevale znatno duži boravak turista.

Takođe je važno pomenuti da među odabраних 11 spomenika nema onih čije su lokacije u opštinama na moru, već se svi nalaze u centralnoj i sjevernoj regiji Crne Gore, kako bi se taj dio zemlje i ti oblici turističke ponude više promovisali. Međutim to ne znači da je time zanemaren neki posebno važan i vrijedan spomenički lokalitet na obali, jer najznačajnije spomeničke destinacije su u centralnoj i sjevernoj regiji zemlje.

A) RUTA KOJA SE NADOVEZUJE NA BOSNU I HERCEGOVINU I NASTAVLJA KA SRBIJI/KOSOVU/ALBANIJI ili obratno (4-5 noćenja u Crnoj Gori)

-

Dolazak iz pravca BiH (ili obratno)

...

Dan 1: Dola (Plužine) – Spomenik Palim borcima i žrtvama fašističkog terora durmitorskog kraja (Žabljak) i Spomenik na Stražici (Pljevlja)

(Moguće uključiti posjetu Crnom jezeru/nacionalnom parku Durmitor I sl.),

Noćenje 1: moguće ostvariti u nekom od eko sela ili katuna kojih (u ljetnom periodu) ima veći broj u nikšićko-durmitorskom kraju.

Dan 2: Trebjesa (Nikšić) – Grahovo (Nikšić) - Spomenik partizanu Borcu na Gorici (Podgorica)

Noćenje 2: u zoni Podgorice ili okoline

Dan 3: Barutana (Podgorica) – Rijeka Crnojevića – brodom za Virpazar (Skadarko jezero) - Spomenik revolucije u Virpazaru (Opština Bar) – Spomenik palim borcima Golubovci (Podgorica) - povratak u Podgoricu

Noćenje 3: u zoni Podgorice ili okoline

Dan 4: Spomen dom (Kolašin) – Jasikovac (Berane)

Noćenje 4: sjever Crne Gore – zona: Bjelasica/Komovi/Plavko jezero (eko sela/eko katuni/hoteli)

...

Nastavak za Srbiju/Kosovo/Albaniju

Napomena: ovu rutu je moguće otpočeti i ulaskom u Crnu Goru iz Srbije preko Pljevalja, kada bi Spomenik na Stražici bio prvi u nizu, zatim Žabljak, pa Dola (Plužine) i ostatak rute bi mogao biti isti. Takođe je moguć i suprotan pravac (iz Srbije, Kosova) a koji se završava odlaskom u BiH ili Hrvatsku.

B) KRUŽNA RUTA – LOKALNOG KARAKTERA (samo za Crnu Goru), PODGORICA – 4-5 noćenja

Dan 0: Dolazak avionom u Podgoricu (noćenje)

Dan 1: Barutana (Podgorica) – Rijeka Crnojevića – brodom za Virpazar (Skadarko jezero) - Spomenik revolucije u Virpazaru (Opština Bar) – Spomenik palim borcima Golubovci (Podgorica) - povratak u Podgoricu

Noćenje 1: u zoni Podgorice ili okoline

Dan 2: Spomen dom (Kolašin) – Jasikovac (Berane)

(Moguće uključiti posjetu nacionalnom parku Biogradska gora I sl.)

Noćenje 2: sjever Crne Gore – zona: Bjelasica/Komovi/Plavko jezero (eko sela/eko katuni/hoteli)

Dan 3: Spomenik na Stražici (Pljevlja) – Spomenik Palim borcima i žrtvama fašističkog terora durmitorskog kraja (Žabljak) - Dola (Plužine)

(Moguće uključiti posjetu Crnom jezeru/nacionalnom parku Durmitor I sl.),

Noćenje 3: moguće ostvariti u nekom od eko sela ili katuna kojih (u ljetnom periodu) ima veći broj u nikšićko-durmitorskom kraju.

Dan 4: Trebjesa (Nikšić) – Grahovo (Nikšić) - Spomenik partizanu Borcu na Gorici (Podgorica)

Noćenje 4: u zoni Podgorice ili okoline

Dan 5: Odlazak iz Podgorice

Primjeri detaljne analize odabranih spomenika

Od proširene liste spomenika u Crnoj Gori koja je obuhvatila **23 spomenika**, odabrano je **11** za koje je urađena detaljna analiza na osnovu definisanog formulara. Detaljna analiza je urađena za slijedeće spomenike:

1. **Memorijalni spomen-kompleks Dola**, opština Plužine; autor: Luka Tomanović
2. **Spomenik palim borcima u II svjetskom ratu ("Spomenik pod Trebjesom")**, Nikšić; autor: Ljubomir (Ljubo) Vojvodić
3. **Spomenik palim borcima Lješanske nahije**, Barutana, opština Podgorica; autorka: Svetlana Kana Radević
4. **Spomen dom, Kolašin**; autor: Marko Mušić
5. **Spomenik Slobodi**, Jasikovac, Berane; autor: Bogdan Bogdanović
6. **Spomen-park Ustanka i revolucije** u Grahovu, opština Nikšić; autor: Miodrag Živković
7. **Spomenik Partizanu-borcu**, Podgorica; autori: Vojislav Đokić, Drago Đurović, Dušan Ivanišević
8. **Spomenik palim borcima Golubovaca**, Podgorica; autori: Vukota Tupa Vuković, Slobodan Bobo Slovinić
9. **Spomenik revolucije u Virpazaru**, Crmnica, opština Bar; autor: Mirko Ostoja
10. **Spomenik Palim borcima i žrtvama fašističkog terora durmitorskog kraja**, Žabljak; autori: Branko Bon, Rade Stanković
11. **Spomenik na Stražici**, Pljevlja; autori: Drago Đurović, Mirko Đukić, Aleksandar Prijjić i Branko Filipović-Filo

U ovom dokumentu su predstavljena dva od 11 detaljno obrađenih spomenika:

- **Spomenik Slobodi, Jasikovac**, Berane; autor: Bogdan Bogdanović
- **Spomenik palim borcima Lješanske nahije**, Barutana, opština Podgorica; autorka: Svetlana Kana Radević

Detaljne analize ostalih odabranih spomenika su predate RRC-u.

Odabrani spomenici

Spomenik Slobodi, Jasikovac, Berane

Osnovni podaci o spomeniku

Zvanični i/ili uobičajeni naziv spomenika

Spomenik Slobodi, Jasikovac, Berane

(Spomenik na Jasikovcu)

Ime i prezime autora/ke

Bogdan Bogdanović, arhitekta (1922 – 2010)

Osnovne dimenzije spomenika (širina, dužina, visina)

Površina koju zahvata spomenik : ~ 40 x 60 m

Visina “kupe” 18m; 40 “sarkofaga” dim. 278/133/72 cm

Opis vizuelnih karakteristika spomenika / memorijalnog kompleksa

Opis spomenika preuzet iz: **S. Stamatović Vučković** (2014.), Kosmološki zapisi: Spomenici na Jasikovcu i Barutani, u: *Javni spomenici I spomen obilježja, kolektivno pamćenje i/ili zaborav* (zbornik radova), Zavod za zaštitu culture grada Beograda, Beograd, str. 30-41.

„Velika kamena kupa – „stožer“, visine 18 metara, je centralno-vertikalni, „faraonski“ dio kompozicije spomenika Slobodi, ipak postavljena decentralizovano, spontano, bez geometrijske matrice, držeći ostale elemente na okupu. Oko kupe se nalaze, kao posebno odabrana četa vojnika, četrdeset „filigranski obrađenih“ komada granita – deambulatorijum sa 40 sarkofaga, koji dostižu dimenzije 278/133/72 cm. Na stamenim granitnim sarkofazima naizmjenično su, sa obje strane, postavljeni tekst i crtež – na svakom parnom kamenu je uklesan tekst, a na svakom neparnom „smišljena šara“. Ta „velika knjiga“ kod koje se redom smjenjuju „strana-tekst“ i „strana-crtež“, je zapravo jedna aktivna metafora („slika rašivene knjige, knjige koju je razvio vetar“) – „forma-formula“ koju je autor uspješno dekodirao u svojim ponoćnim obilascima Jasikovca. Zapisi, „riječi i slike“ su jednorodni – svi su crteži - riječi postaju slike a slike riječi.

Jasno i nenametljivo, kupa saopštava kosmičku „formulu spomenika“, usmjeravajući, kao tihi i nepomični vodič, posjetioce u potrebnom pravcu kretanja – načinu na koji se knjiga isčitava. Kada, došavši na brdo stazom kroz šumu, posjetilac naiđe na kupu „mora da skrene u desnu stranu“, krećući se „u pravcu desne ruke“, od sarkofaga do sarkofaga, od stranice do stranice. Zatim, posjetilac ponovo stiže do kupe, ulazi u „unutrašnjost knjige“ (u elipsastu arenu dimenzija oko 40x60m), mijenja smjer i ide suprotno tj. „u pravcu kazaljke sata“, čitajući knjigu sa druge, unutrašnje strane. Iako ima tendenciju zatvaranja, kriva linija po kojoj su postavljeni kameni komadi ostaje magijski otvorena. Ovaj praiskonski, ritualni čin kretanja u prostoru spomenika kao da pogađa neku već postojeću matricu, „plesni“ zapis koji posjetilac već nosi u sebi, što njegovo kretanje čini lakim i poznatim.

Vjernost ornamentu i njegova stalna prisutnost, jedna je od karakteristika Bogdanovićevog rada i pojavljuje se na svim njegovim spomenicima. [...] I spomenik Slobodi je prožet ornamentalnim duhom, ali ornamentom kao zapisom, kao crtežom, „šarom“, ne ornamentom kao formom i strukturom, kako je to često prisutno u njegovim radovima. Prisustvo ornamenta na granitnim površinama spomenika u Beranama je zapravo iskonski unutrašnji zapis koji ima potrebu da izađe napolje, prije svega, narativno, nekad direktno – riječima i porukama, a nekada indirektno, šifrovano, nadrealno, više u nagovještaju, kao proizvod stalnog „dosluha sa prirodom“. Prirodnu izvornost tog „unutrašnjeg zapisa“ pokazuje i činjenica da je ornament dijelom proizašao iz floralnih motiva sa crnogorske narodne nošnje, starog crnogorskog oružja i sl., koje je autor takođe istraživao.“

Kada se od podnožja brda penje do vrha, takođe se nailazi na manje, pojedinačne elemente, ornamentalno obrađene komade kamena koji posjetioca upućuju ka spomeniku na vrhu.

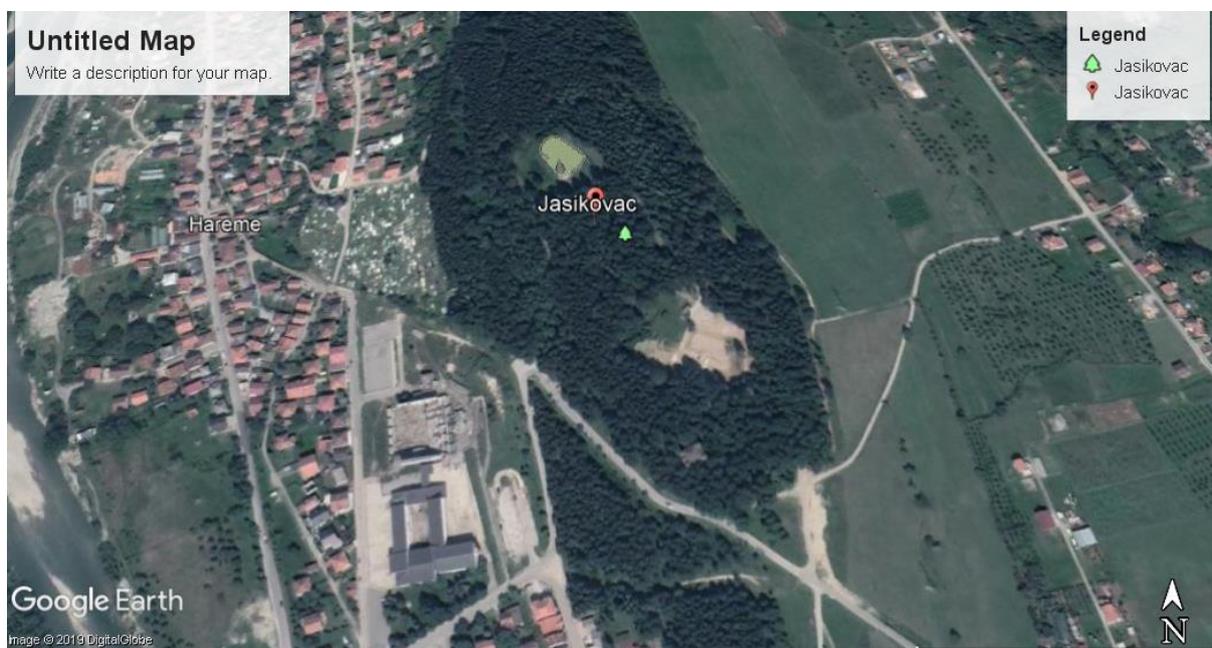
Na tačnom mjestu stradanja stijeljanih takođe je postavljena jedna ornamentalna ploča sa informacijom o tome.

Dodatni komentari

Obavezno pročitati (važno za kulturno-turističu promociju, one koji će promovisati spomenik):

Bogdan, Bogdanović (1980), "Zapis o građenju spomenika u Ivangradu", Letopis Matice Srpske, Novi Sad, knjiga 425, sveska 3-4, 596-609.

Lokacija spomenika

Država

Crna Gora

Opština

Opština Berane

Grad

Berane, brdo Jasikovac

Geografski podaci (geografska širina i visina)

42°51'01.2"N 19°52'48.7"E

Izgradnja spomenika**Datum početka izgradnje spomenika**

1975. godina

(prva skica za spomenik napravljena je 1972. godine)

Sam autor u pomenutom eseju pominje “predah” u cjelokupnom procesu

Datum završetka izgradnje spomenika

1977. godina (15. Septembar 1977)

Kojem istorijskom događaju/ličnosti(ma) je spomenik posvećen? Navesti osnovne podatke o događaju/ličnosti(ma)

Spomenik je izgrađen nedaleko od mjesta na kome su italijanski okupatori 17. Jula 1941, godine strijeljali 9 rodoljuba iz beranskog kraja. Mjesto na kome se to desilo nalazi se nešto niže od spomenika, uz pješački put koji od podnožja brda vodi do vrha, i posebno je označeno (skulpturalno urađen kamen, očigledno po ideji arhitekta Bogdanovića).

Međutim Spomenik Slobodi na Jasikovcu predstavlja, kako mu i samo ime kaže, simbol svih borbi za slobodu žitelja polimskog kraja, posebno od polovine XIX vijeka na ovamo. To se odnosi i na borbu sa Turcima (1862) i oslobođenje od Turaka (u vrijeme Balkanskih ratova, 1912), kada se ovaj kraj pripaja Crnoj Gori; zatim na I svjetski rat, a kasnije na osnivanje KPJ (Komunističke partije Jugoslavije) u ovom kraju, radničke bune i štrajkove, i konačno II svjetski rat i oslobođenje 1944. godine.

Dakle, spomenik predstavlja sublimaciju borbe za slobodu Berana i Polimlja (vasojevičkog kraja) uopšte.

Natpisi na 40 granitnih sarkofaga spomenika govore o tim događajima. Upotrijebljeno je 10.000 riječi ispisanih na površinama na ornamentalan način.

Da li je poznato zašto je spomenik baš u tom trenutku podignut (da li je u pitanju obilježavanje godišnjice ili neki drugi povod)?

Odgovoreno u prethodnom pitanju.

Ko je bio naručilac izgradnje? Ko je je finansirao izgradnju?

Opština Berane, Republika Crna Gora

Kakve su bile reakcije stručne i šire javnosti na odabrano rešenje i izgradnju spomenika? Opisati ukratko neke od otvorenih diskusija, komentara, neslaganja ili nekih drugih reakcija u stručnoj i široj javnosti.

Koliko je poznato reakcije su bile pozitivne, kao što su i danas. Svi vole ovaj spomenik.

Trenutno stanje, režimi korišćenja i interpretacije spomenika

Trenutno stanje

Kakvo je trenutno fizičko stanje spomenika?

Spomenik je u odličnom stanju, 40 granitnih sarkofaga (od jablaničkog granite) su postojani i odolijevaju vremenu i klimatskim uslovima. Kamen (pješčar/krečnjak) kojim je obložena kupa je bio u lošem stanju, djelovi su bili otpali. Međutim, angažovanošću Polimskog muzeja, spomenik je uspješno restauriran i konzerviran 2015. godine. Restauracija je podrazumijevala čišćenje svih kamenih površina, postavljanje novih komada kamena na dijelovima kupe, čišćenje centralne površine, popravku lukova i staze kojima se dolazi do spomenika. Nakon intervencija kamen je adekvatno zaštićen.

<https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/obnovili-spomenik-na-jasikovcu>

Da li su na spomeniku vršene naknadne fizičke intervencije, izmjene, dogradnje i sl.? Ako jesu opisati koje i da li su po Vašem mišljenju doprinjele ili degradirale njegovu vrijednost.

Nije bilo nikakvih intervencija na spomeniku osim pomenute restauracije koja je bila neophodna.

Korišćenje

Na koji način je spomenik korišćen od nastajanja do danas? Koji su se tipovi aktivnosti odigrali u okviru spomeničke cjeline i koji su akteri bili nosioci tih aktivnosti?

Spomenik Slobodi na Jasikovcu je jedno od omiljenih mjesta građana Berana. Kako se nalazi na samo 1 km od centra grada posjećuje se svakodnevno i predstavlja sastavni dio urbanog prostora grada. Uglavnom je posjećeno od mlađih generacija, sportista, rekreativaca, umjetnika i sl. Brdo Jasikovac predstavlja svojevrsni prirodni rezervat grada i mjesto sa koga je najbolji pogled na grad i u toku dana, kao i noću.

Takođe, spomenik se oficijelno posjećuje za važne jubileje grada I države Crne Gore: 21. Jul – Dan oslobođenja Berana (1944); 13. Jul – Dan državnosti Crne Gore, 21. Maj – Dan nezavisnosti Crne Gore; 9. Maj, 17. Jul – sjećanje na strijeljane rodoljube (17. Jul 1941) I sl.

Tih dana se često organizuje i kulturno-umjetnički program na prostoru spomenika. Počelo se i sa organizacijom muzičkih manifestacija i sl. Prostor spomenika je vrlo aktivan I posjećen.

Koje su dominantne aktivnosti danas vezane za spomenik? (navesti tipove aktivnosti i aktere koji ih sprovode - ekskurzije, posjete turista, obilježavanje njegove godišnjice ili neki drugi skupovi/manifestacije)

Spomenik se koristi kako je navedeno u prethodnoj tački. Pored toga, zabilježen je porast turista (po riječima nekih građana Berana) koji se, na putu od Srbije (Novi Pazar-Rožaje-Berane) ka crnogorskom primorju često zaustavljaju da posjete spomenik.

Pojedine turističke organizacije su uvrstile ovaj spomenik u svoje turističke rute po sjeveru Crne Gore.

<https://mladiberana.me/simbol-borbe-za-oslobodenje/>

Interpretacija i prezentacija spomenika

Da li postoji PR i edukativni materijal za spomenik (štampani i digitalni) - brošure, suveniri, filmovi, video spotovi, reklame i sl. Da li je spomenik korišćen kao scenografija za neki događaj? Navesti koji su to materijali, ko ih kreira i na koji način predstavljaju spomenik.

S. Stamatović Vučković (2014.), Kosmološki zapisi: Spomenici na Jasikovcu i Barutani, u: *Javni spomenici i spomen obilježja, kolektivno pamćenje i/ili zaborav* (zbornik radova), Zavod za zaštitu culture grada Beograda, Beograd, str. 30-41.

<https://www.spomenikdatabase.org/berane>

Na koji način info table, zvanične mape i infografike na samom lokalitetu predstavljaju spomeničku cjelinu? Koje su ključne informacije i narativ koji zastupaju?

U podnožju brda postoji info-tabla sa svim potrebnim informacijama o spomeniku i brdu Jasikovcu uopšte.

Da li postoje priče o lokalitetu koje nisu ispričane kroz zvaničnu prezentaciju? Navesti ključne alternativne narative i njihove ključne nosioce.

Obavezno pročitati (važno za kulturno-turističku promociju, one koji će promovisati spomenik Bogdan, Bogdanović (1980), "Zapis o građenju spomenika u Ivangradu", Letopis Matice Srpske, Novi Sad, knjiga 425, sveska 3-4, 596-609.

Prirodno okruženje

Da li se spomenik nalazi u ili u blizini nekog zaštićenog prirodnog područja (Nacionalnog parka i sl.). Ako da, navedite kojeg.

Spomenik se nalazi na brdu Jasikovac koje se nalazi na desnoj obali rijeke Lim, neposredno uz grad Berane, na 10-ak minuta od centra grada. Brdo Jasikovac je park-šuma I najveća zelena površina u gradu.

Koje su posebnosti i vrijednosti prirodnog okruženja oko spomenika / pejzaža?

Sa prostora spomenika se pruža pogled na grad I okolinu. U okolini Berana ima više katuna, planinskih destinacija, I uopšte predivnih prirodnih pejzaža.

Prostorno planska i strateška dokumenta

Da li je lokalitet pokriven prostorno planskom dokumentacijom? Ako jeste, molimo Vas da je priložite u aneksu.

Iz Odluke o naknadi za komunalno opremanje zemljišta (2015) koju je donijela Opština Berane, saznaje se da postoji Detaljni urbanistički plan (DUP) "Spomen kompleks Jasikovac".

Međutim, nije bilo moguće doći do ovog planskog dokumenta.

Da li se lokalitet prepoznaje kroz nacionalna ili lokalna strateška dokumenta (razvojna, turistička, biznis planove i sl.). Ako da, navesti na koji način.

Namjera za uređenje cjelokupnog prostora Jasikovca (24ha), u okviru koga se nalazi I Spomenik Slobodi postoji, međutim nije još uvijek sproveden I realizovan:

"Ukoliko Ministarstvo kulture uplati sredstva, planiramo izradu generalnog ili glavnog projekta rješenja spomen-parka koji se prostire na 24 hektara. Predviđeno je planiranje parkinga, ograđivanje kompleksa, izrada hodnih, odnosno popločanih staza u kompleksu, rasvjeta, video nadzor, postavljanje klupa i drugih sadržaja potrebnih kompleksu. Planirano je i određivanje lokacije za vidikovac ili restoran koji bi upotpunio turističku ponudu", kazao je Lutovac.

<https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/obnovili-spomenik-na-jasikovcu>

<http://www.polimskimuzej.me/vijesti/page/18/>

Institucionalni okvir: status zaštite, upravljanje i finansiranje

Status zaštite

Da li spomenik ima neki stepen zaštite? Ako ima, koji?

U centralnom registru spomen obilježja Uprave za zaštitu kulturnih dobara (Ministarstva kulture Crne Gore) zavedeno je:

“Spomen obilježje: Br 1091 - Spomen obelisk na mjestu gdje je 17.12.1941. strijeljano 9 rodoljuba – Jasikovac, Berane”

(U info-tabli u podnožju spomenika stoji datum 17.07.1941., što je tačan datum stradanja)

Dakle, u Registru nema zaveden Spomenik Slobodi.

Polimski muzej I Opština Berane su Upravi podnijeli zahtjev da se spomenik na Jasikovcu zaštiti kao nepokretno kulturno dobro.

Ukoliko je spomenik zaštićen, navedite od koje godine?

Odgovoreno u prethodnom pitanju.

Koja institucija je nadležna za njegovu zaštitu?

Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Cetinje.

Upravljanje i finansije

Koja institucija je zvanični upravljač spomenikom ili spomeničkim područjem?

Polimski muzej I Opština Berane vode računa o spomeniku.

Da li postoji plan upravljanja? Ako postoji, napisati osnovne informacije (period važenja i sl)

Postoje ranije pomenute namjere o izradi projekta uređenja cjelokupne zone brda Jasikovac.

Da li postoje Monitoring izvještaji vezani za zaštitu ili upravljanje? Ako postoje ko ih izrađuje, kome se dostavljaju i na koji period se rade?

Nije poznato.

Da li institucija nadležna za upravljanje ili brigu o spomeniku ima raspoređen budžet za njegovu zaštitu ili upravljanje. Ako postoji, koji je to iznos?

Polimski muzej nema poseban budžet za održavanje spomenika. Posljednja restauracija spomenika (2015) je urađena uz pomoć sredstava dobijenih od Ministarstva kulture Crne Gore.

Da li su u budućnosti planirana dodatna ulaganja u spomenik ili njegovo okruženje?

Da, postoje, već je ranije napisano.

Da li su poznati podaci i trenutnim troškovim održavanja, zaštite ili sanacije spomenika?

Na sajtu Polimskog muzeja nađena je informacija da se radi o 18.000 €, koliko je utrošeno pri poslednjoj restauraciji i konzervaciji spomenika (2015).

<http://www.polimskimuzej.me/vratiti-prvobitno-stanje-i-znacaj-jasikovca/>

Da li su poznati iznosi ukupnih prohoda od valorizacije spomenika (uključujući donacije i sl.) ?

Nema.

Turistička posjeta, ponuda i percepcija

Da li postoje podaci o godišnjem broju posjetilaca lokaliteta? Navesti podatke i izvore podataka, ako postoje.

Nema podataka.

Da li je poznata struktura posjetilaca? Navesti podatke i izvore podataka, ako postoje.

Nema podataka.

Da li se plaća posjeta spomeniku? Ako da, koliko?

Ne.

Da li trenutna turistička sezona ima izrazito sezonski karakter i ako ima opisati koji su to periodi?

U ljetnjem periodu ima više turista, od maja do oktobra, ali se taj period stalno produžava.

Postoje li turistističke atrakcije u okruženju (materijalno i/ili nematerijalno nasljeđe)? Ako postoje, navedite.

Grad Berane, Polimski muzej, Plavsko jezero, Manastir Đurđevi Stupovi (početkom XIII v.), prirodne ljepote – Vasojevički kom (planinarske ture), dolina rijeke Lima, domaći proizvodi, katuni, Eko sela (eko selo “Štavna” I sl.) itd.

Da li trenutno postoji definisana turistička ponuda za navedeni spomenik? Ako da, objasniti ponudu, ko je sprovodi, za koju ciljnu grupu i šta ona sadrži, i dati link ka dodatnim informacijama .

Turistička organizacija Berana (TOB) nema svoj sajt, posjeduje jedino FB stranicu. Nema osmišljenih turističkih ponuda I ruta koje uključuju spomenik. Turistička ponuda Berana je trenutno loše prezentovana.

Na osnovu urađene analize online platformi i društvenih mreža (foursquare, trip advisor, airbnb, facebook, instagram i sl.) kakav je utisak posjetilaca o spomenicima? (navesti ključne riječi koje se pominju, ključne pozitivne i negativne komentare, kako koriste hashtagove i sl.)

Impresije su krajnje pozitivne. Posjetioci su oduševljeni ovim spomenikom I prostorom u kome se nalazi.

Po vašem mišljenju, kakva vrsta turizma bi bila optimalna za ovaj spomenik? Kratko opišite.

Posjeta spomenika Slobodi može biti uključena ili povezana sa opštom turističkom ponudom tog kraja, koja je u razvoju. Sjever Crne Gore se, u turističkom smislu, značajno unapređuje iz dana u dan, pa i ovaj spomenik može biti dio tih ponuda.

Turistička infrastruktura

Da li u blizini spomenika postoji parking za privatne automobile, bicikle i autobuse? Opisati. Definisati udaljenost od lokaliteta.

Postoji više mogućnosti za parkiranje, iako se ne radi o uređenim prostorima za tu namjenu. Do spomenika je najbolje doći penjući se iz podnožja brda, kako je arhitekta Bogdanović I previdio, pa bi, u tom smislu, najbolje bilo parkirati se u podnožju brda. Dolazak sa donje strane posjetioca vodi I pored spomen-obilježja mjesta na kome je strijeljano 9 rodoljuba. Prostor za to postoji ali ne signalizira da se radi o tome.

Takođe je moguće doći automobilom/busom I do gornjeg dijela brda gdje ima neuređeni plato koji se koristi za parkiranje. U tom slučaju do spomenika se može doći drugim putem kroz park-šumu. Ovaj prilaz je pogodniji za lica sa posebnim potrebama, jer nema značajnih nagiba terena, dok prilaskom sa donje kote to ne bi bilo moguće za ovu kategoriju posjetilaca.

Da li je prilaz do spomenika uređen i bezbjedan? Opišite.

Uglavnom jesu.

Da li postoji prilaz osobama sa invaliditetom da samog spomenika, odnosno do svih zona do kojih i ostali turisti mogu da stignu? Opišite.

Odgovoreno u pitanjima gore.

Da li u sklopu spomenika ili kompleksa postoje toaleti? Navesti koliko su udaljeni i da li je stanje toaleta zadovoljavajuće ili nezadovoljavajuće (fizičko stanje, održavanje...).

U neposrednoj blizini spomenika nema toaleta, ali se mogu naći u obližnjim ugostiteljskim objektima u podnožju brda (dio grada Hareme) ili u centru koji je relativno blizu.

Da li je lokalitet opremljen urbanim mobilijarom, klupama za sjedenje, kantama za otpatke i sl. ? Opišite.

Nedovoljno urbanog mobilijara, ali se očekuje da će se postaviti.

Da li je lokalitet opremljen višejezičnom infografikom, putokazima, info natpisima i sl.? Opišite.

U podnožju brda (na krivini kolskog puta) gdje zapravo počinje kretanje ka spomeniku kroz šumu, na velikoj info-tabli su svi podaci o Jasikovcu kao simbolu grada Berana, pa, između ostalog I o spomeniku Slobodi.

Da li postoji izvor pijaće vode na lokalitetu ili u blizini (navesti gdje)? Opišite da li je u pitanju prirodni izvor vode, da li se nalazi u sklopu nekog objekta i sl.

Nema u blizini spomenika.

Da li je lokalitet osvjetljen? Opišite.

Nema.

Da li postoji pokrivenost lokaliteta mobilnom mrežom, WI-FI i sl.?

Lokalni operateri, nema Wi-Fi

Na kojoj udaljenosti od lokaliteta postoji kafé, restoran i smještajni kapaciteti?

Na 10-ak minuta od spomenika, u podnožju, je moguće naći ugostiteljske objekte, a takođe I u centru Berana. U neposrednoj blizini je I Hotel “Berane” (4*) rekonstruisan objekat iz 60-ih godina XX vijeka.

Zainteresovane strane

- Lokalna uprava – Opština Berane
- Polimski muzej u Beranama
- Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Cetinje (Ministarstvo culture)
- Turistička organizacija Berane (TOB)
- SUBNOR

Spomenik Barutana (Spomenik na Barutani)

OSNOVNI PODACI O SPOMENIKU

Zvanični i/ili uobičajeni naziv spomenika

Spomenik palim borcima Lješanske nahije (Opština Podgorica) –

“Spomenik poginulim Lješnjanima u borbama za slobodu” (naziv ispisan na spomeniku)

Prepoznat kao: Spomenik Barutana (Spomenik na Barutani)

Ime i prezime autora/ke

Svetlana Kana Radević, arhitekta (1937 – 2000)

Osnovne dimenzije spomenika (širina, dužina, visina)

Visina najvišeg elementa ~ 12m.

Spomenik u osnovi zauzima prostor površine ~ 120 x 40m

Opis vizuelnih karakteristika spomenika / memorijalnog kompleksa

Spomenik se sastoji iz nekoliko cjelina koje tematski odgovaraju istorijskim događajima povodom kojih je podignut, a koje su povezane u jedinstvenu cjelinu. Tri memorijalne cjeline: Balkanski ratovi (1912-1913); I svjetski rat (1914-1918); II svjetski rat (1941-1945). Pored ta 3 memorijalna dijela, kroz koja se prolazi hronološki (cjelina “balkanski ratovi” je prva od ulazne zone spomenika, a zatim dolaze druge dvije), kao prostorna kulminacija nalazi se amfiteatar sa

“scenom” i vertikalnim skulpturalnim elementom koji predstavlja vertikalni reper cjelokupnog spomeničkog prostora I čini ga vidljivim u širem okruženju.

Kretanje kroz spomenički prostor, između pojedinih cjelina se ne odvija pravolinijski i na ravnom terenu, već zakrivljenim linijama a blago penjanje stepenicama vodi do centralnog prostora - ”amfiteatra”, koji se nalazi na koti višoj od one sa koje se krenulo (visinka razlika između kote početka i kote amfiteatra je ~ 4.5 m). Penjanje do centralnog dijela prostora sa “amfiteatom” i betonskom vertikalom se odvija lako i predstavlja svojevrsnu istorijsku promenade. Svaka od 3 memorijalne cjeline je dodatno naglašena centralnom grupacijom vertikalnih elemenata oko koje se nalazi kružni “vijenac” sa imenima poginulih.

Poseban karakter spomeniku daje betonska skulpturalna vertikala koja predstavlja kulminaciju prostornog kompleksa. Izrađena je od armiranog-betona i u simboličkom smislu se može isčitavati kao vatra – “buktinja koja gori” i simbolizuje borbu za slobodu, ili kao apstrahovane forme ljudskih tijela koja streme istom cilju ili kao ruke/šake koje su grčevito skupljene u pesnicu. Sve ove asocijacije pokazatelj su velike ekspresivne moći spomenika, i ukazuju da moć simplifikovane arhitektonsko-umjetničke forme.

“Amfiteatar” se sastoji od 180 valjkastih betonskih elemenata koji u funkcionalnom smislu predstavljaju sjedišta (mjesto za sjedenje), a u simboličnom smislu se mogu isčitavati kao “glave” poginulih.

Spomenik je urađen u betonu, armiranom betonu, sa kamenim oblogama. Podne obloge su pravilnih formi, a bočne, po niskim nepravilnim zidovima su nepravilnih formi sa naglašenim spojnicama.

Može se govoriti o izuzetnim estetsko-umjetničkim karakteristikama spomenika.

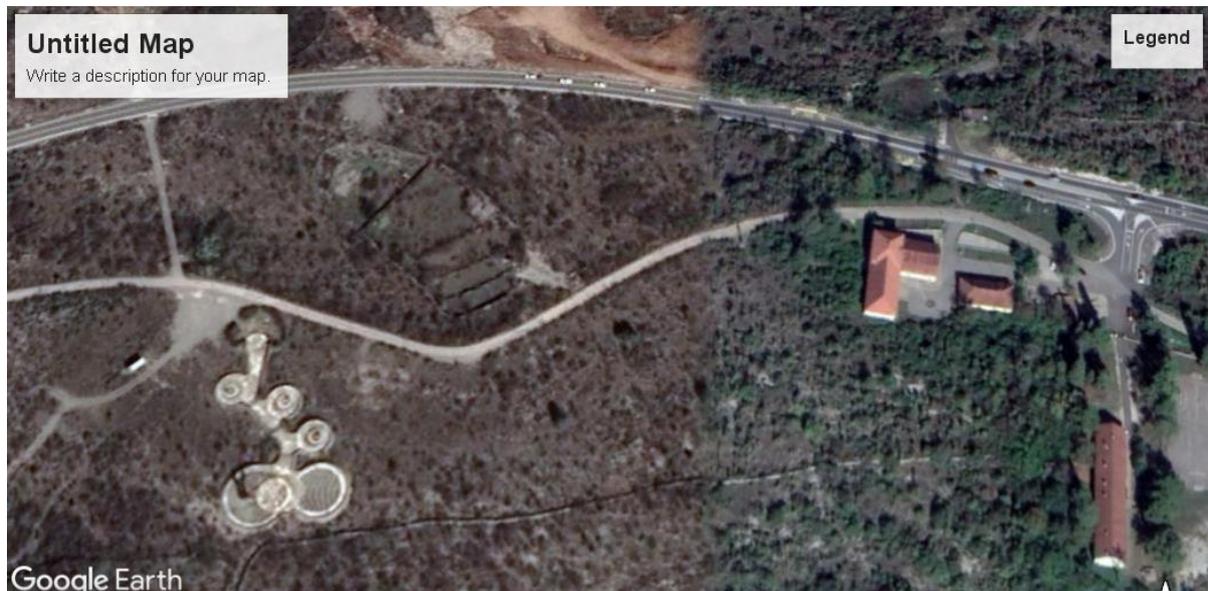
(Pogledati tekst “Kosmološki zapisi: Spomenici na jasikovcu I Barutani” koji je dat u Annex-u)

Dodatni komentari

Pogledati tekst

S. Stamatović Vučković (2014.), Kosmološki zapisi: Spomenici na Jasikovcu i Barutani, u: *Javni spomenici I spomen obilježja, kolektivno pamćenje i/ili zaborav* (zbornik radova), Zavod za zaštitu kulture grada Beograda, Beograd, str. 30-41., koji je dat u Annex-u)

LOKACIJA SPOMENIKA

Država

Crna Gora

Opština

Opština Podgorica

Grad

Podgorica (10-15 km od Podgorice, na putu Podgorica – Cetinje), Mjesna zajednica Barutana,

Geografski podaci (geografska širina i visina)

42°23'38.3"N 19°08'30.3"E

IZGRADNJA SPOMENIKA

Datum početka izgradnje spomenika

1975. godine, raspisan Javni republički konkurs za idejno rješenje spomenika

Datum završetka izgradnje spomenika

1980. godina

Kojem istorijskom događaju/ličnosti(ma) je spomenik posvećen? Navesti osnovne podatke o događaju/ličnosti(ma)

Spomenik je posvećen poginulim mještanima Lješanske nahije u 3 rata: Balkanskim ratovima i I i II Svjetskom ratu

Da li je poznato zašto je spomenik baš u tom trenutku podignut (da li je u pitanju obilježavanje godišnjice ili neki drugi povod)?

Spomenik nije posvećen nekom posebnom, pojedinačnom, događaju.

Ko je bio naručilac izgradnje? Ko je je finansirao izgradnju?

Nije poznato, može se pretpostaviti da je to bio: SUBNOR – Savez udruženja boraca Narodno-oslobodilačkog rata; država Crna Gora (tada Republika Crba Gora), Opština Podgorica

Kakve su bile reakcije stručne i šire javnosti na odabrano rešenje i izgradnju spomenika? Opisati ukratko neke od otvorenih diskusija, komentara, neslaganja ili nekih drugih reakcija u stručnoj i široj javnosti.

Nije poznato. Spomenik je prvo-nagrađeno rješenje na Konkursu koji je, na republičkom nivou, bio raspisan 1975. godine, i na koji je pristiglo više rješenje.

Spomenik privlači veliku pažnju stručne javnosti.

Dodatni komentari

Interesantno je pogledati i „otkupni rad“ slikara i likovnog kritičara Slobodana Boba Slovinića, sa javnog republičkog konkursa, raspisanog 1975. godine.

Fotodokumentacija sa crtežima projekta dostupna na:

http://www.butua.com/portreti/09/slobodan_slovinic_arhitektura.html

TREKUTNO STANJE, REŽIMI KORIŠĆENJA I INTERPRETACIJE SPOMENIKA

TREKUTNO STANJE

Kakvo je trenutno fizičko stanje spomenika?

Spomenik je dosta oštećen u dijelu podnih površina, stepenici su oštećeni, pojedini komadi kamena polomljeni, fuge oštećene. Kako je spomenik materijalizovan dominantno u betonu, generalno je u dobrom stanju, vitalne forme spomenika nisu oštećene.

Ploče sa natpisima takođe zahtijevaju čišćenje. Sveukupno, Spomenik na Barutani bi morao biti rekonstruisan kako bi se spriječilo njegovo dalje uništavanje.

Prilazni put spomeniku je dijelom asfaltni, a dijelom makadamski i to se procjenjuje kao nedovršena prostorna intervencija koju bi trebalo završiti, formiranjem adekvatnog parking-prostora za koji ima predviđeno mjesto.

Da li su na spomeniku vršene naknadne fizičke intervencije, izmjene, dogradnje i sl.? Ako jesu opisati koje i da li su po Vašem mišljenju doprinjele ili degradirale njegovu vrijednost.

Nije bilo nikakvih intervencija na spomeniku od njegove izgradnje

KORIŠĆENJE

Na koji način je spomenik korišćen od nastajanja do danas? Koji su se tipovi aktivnosti odigrali u okviru spomeničke cjeline i koji su akteri bili nosioci tih aktivnosti?

Spomenik se obilazi od strane mješatana Lješanske nahije, SUBNOR-a, povremeno i Opštine Podgorica, obično za neke značajne istorijske nacionalne događaje (13. Jul – Dan državnosti Crne Gore i sl.)

Koje su dominantne aktivnosti danas vezane za spomenik? (navesti tipove aktivnosti i aktere koji ih sprovode - ekskurzije, posjete turista, obilježavanje njegove godišnjice ili neki drugi skupovi/manifestacije)

Spomenik se obilazi od strane mješatana Lješanske nahije, SUBNOR-a, povremeno i Opštine Podgorica, obično za neke značajne istorijske nacionalne događaje (13. Jul – Dan državnosti Crne Gore i sl.)

INTERPRETACIJA I PREZENTACIJA SPOMENIKA

Da li postoji PR i edukativni materijal za spomenik (štampani i digitalni) - brošure, suveniri, filmovi, video spotovi, reklame i sl. Da li je spomenik korišćen kao scenografija za neki događaj? Navesti koji su to materijali, ko ih kreira i na koji način predstavljaju spomenik.

Nije poznato da postoji takav material. Na televiziji Crne Gore (RTCG) je 2018. godine bila emisija posvećena spomeniku kao i naznake za izradu njegove rekonstrukcije ali ništa još uvijek nije urađeno.

<http://www.rtcg.me/vijesti/drustvo/172064/zapusten-spomen-kompleks-na-barutani.html>

<https://www.youtube.com/watch?v=DzegFhE0KNk> (od Spomenika do zaborava)

Na koji način info table, zvanične mape i infografike na samom lokalitetu predstavljaju spomeničku cjelinu? Koje su ključne informacije i narativ koji zastupaju?

Nema.

PRIRODNO OKRUŽENJE

Da li se spomenik nalazi u ili u blizini nekog zaštićenog prirodnog područja (Nacionalnog parka i sl.). Ako da, navedite kojeg.

Spomenik se nalazi na mjestu koje je nekoliko kilometara od Skadarskog jezera. Pozicija spomenika je, prije nego je poraslo rastinje, dozvoljavala pogled na Skadarsko jezero (Nacionalni park Skadarsko jezero).

Pejzaž predjela u kome se spomenik nalazi predstavlja karakterističan crnogorski kraški predio, koji karakteriše krševiti teren i nisko rastinje.

Koje su posebnosti i vrijednosti prirodnog okruženja oko spomenika / pejzaža?

Kraški pejzaž Crne Gore karakterističan za zonu Cetinje-Podgorica, prepoznatljiv “crnogorski krš” se dobro sagledava na mjestu spomenika i u njegovoj bližoj okolini u kojoj se nalazi veliki broj tradicionalnih crnogorskih sela karakterističnih za ovaj dio, kao i Rijeka Crnojevića na Skadarskom jezeru.

PROSTORNO PLANSKA I STRATEŠKA DOKUMENTA

Da li je lokalitet pokriven prostorno planskom dokumentacijom? Ako jeste, molimo Vas da je priložite u aneksu.

Nije poznato.

Da li se lokalitet prepoznaje kroz nacionalna ili lokalna strateška dokumenta (razvojna, turistička, biznis planove i sl.). Ako da, navesti na koji način.

Nije poznato da je to urađeno na oficijelan način, iako je očigledno da je tema zapuštenog spomenika kao i njegov potencijal, prepoznata.

INSTITUCIONALNI OKVIR: STATUS ZAŠTITE, UPRAVLJANJE I FINANSIRANJE

STATUS ZAŠTITE

Da li spomenik ima neki stepen zaštite? Ako ima, koji?

Na žalost, Spomenik iako izuzetno poznat čak i široj stručnoj javnosti (kao rad arhitektice Svetlane Kane Radević, prezentovan i na izložbi u MOMA-i (NY) 2018-19) nije na listi zaštićenih nepokretnih kulturnih dobara Crne Gore (spomen obilježja).

Nalazi se samo u Registru spomen-obilježja Podgorice (2013/14). (Pogledati Annex)

	REDNI BROJ UPISA	NAZIV SPOMEN-OBILJEŽJA	
1/2	29	SPOMENIK POGINULIM LJEŠNJANIMA U BORBAMA ZA SLOBODU	
3	BROJ I DATUM UTVĐENOG PROGRAMA PODIZANJA SPOMEN-OBILJEŽJA		
	BROJ I DATUM SAGLASNOSTI MINISTARSTVA KULTURE		
4	BROJ I DATUM ODLUKE O PODIZANJU SPOMEN-OBILJEŽJA		
	BROJ I DATUM SAGLASNOSTI MINISTARSTVA KULTURE		
5	BROJ DOSIJEJA SPOMEN-OBILJEŽJA	29/D-SO-S-II/RI	
6	LOKACIJA I MIKROLOKACIJA SPOMEN-OBILJEŽJA	Podgorica – Barutana, u blizini magistralnog puta Podgorica – Cetinje KO: Goljemadi – na prostoru katastarske parcele 64, LN: 40 (Podaci preuzeti sa veb sajta Uprave za nekretnine Crne Gore)	
7	VRSTA SPOMEN-OBILJEŽJA	Spomenik / Spomen-kompleks	
8	TIP SPOMEN-OBILJEŽJA	Spomenik kojim se čuva uspomena na pale borce određenog kraja	
9	DIMENZIJE SPOMEN-OBILJEŽJA		
10	OPIS SPOMEN-OBILJEŽJA	<p>Autor spomenika je arhitekta Svetlana-Kana Radević. Spomenički kompleks čine, simbolički, pet organizacionih cjelina – dio posvećen poginulim u Prvom balkanskom ratu, dio posvećen poginulim u Prvom svjetskom ratu, dio posvećen poginulim u Drugom svjetskom ratu, zatim prostor u vidu amfiteatra sa betonskim kružnim sjedištima i najzad, centralni spomeniki, koji čine šest istih, u vertikalni stilizovanih, elemenata koji formiraju jedinstveni oblik (u vidu baklje). Spomenički kompleks je ograđen uglavnom autohtonim kamenom sa tog prostora, sa istaknutim fugama od maltera, kreirajući tako skladnu vezu okruženja sa samim spomeničkim sadržajem. Na pojedinim (unutarnjim) partijama, ograda je formirana i od pravilno izrezanih, uskih, svijetlih, granitnih ploča.</p> <p>Sa unutrašnje strane ograde nalaze se i periodično raspoređeni prostori za osvjeteenje. Kompletan spomenički komplekst unutar već pomenute ograde napravljen je od svijetlih granitnih ploča različitih gabarita i finoće obrade. Centralni spomenički element je izrađen od natur-betona. Na samom ulasku u kompleks nalaze se dvije kapije.</p> <p>Tekst na ploči na ogradnom zidu spomeničkog kompleksa je uklesan i glasi : СПОМЕНИК ПОГИНУЛИМ ЉЕШЊАНИМА У БОРБАМА ЗА СЛОБОДУ</p> <p>Ploča sa uklesanim natpisom: БАЛКАНСКИ РАТ 1912 – 1913 (na ostalim pločama ravnomjerno uklesano 115 imena poginulih)</p> <p>Ploča sa uklesanim natpisom: ПРВИ СВЈЕТСКИ РАТ 1914 – 1918 (na ostalim pločama ravnomjerno uklesano 114 imena poginulih)</p> <p>Ploča sa uklesanim natpisom: НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ РАТ И РЕВОЛУЦИЈА 1941 – 1945 (uklesana imena narodnih heroja: "ЋЕТКОВИЋ Б. ЈЕЛЕНА, ЧЕЛЕБИЋ С. МИЛОВАН " i još 230 imena palih boraca)</p>	
11	DATUM PODIZANJA SPOMEN-OBILJEŽJA	Spomen-kompleks je podignut 1980. godine.	
12	NAZIV SUBJEKTA KOJI PODIŽE SPOMEN-OBILJEŽJE		
13	NAZIV OBVEZNIKA ODRŽAVANJA SPOMEN-OBILJEŽJA	Prema arhivskim podacima, Opštinski odbor za podizanje spomenika, spomen-obilježja, čuvanje i održavanje spomenika kulture, na sjednici održanoj 24. 04.1987. godine donio je pojedinačne Odluke o povjeravanju na čuvanje i održavanje spomenika i spomen-obilježja organizacijama udruženog rada, drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama i udruženjima. Ovo spomen-obilježje povjereno je MZ „Barutana“ na čuvanje i održavanje.	
14	PROMJENA PODATAKA		
15	NAPOMENA	U arhivskim spisima i dokumentaciji Sekretarijata za kulturu i sport koji se odnose na spomen-obilježja (razne evidencije, informacije o stanju, zaštiti i izgradnji spomen-obilježja, registar), nalaze se osnovni podaci o navedenom spomeniku.	
16	PEČAT	POTPIS OVLAŠĆENOG LICA	DATUM OVJERE UPISA
			19. septembar 2013. godine

Podnešena je inicijativa Upravi za zaštitu kulturnih dobara da se zaštiti kao jedno od značajnih djela savremene crnogorske arhitekture (inicijativa podnešena maja 2012. godine)

<https://www.vijesti.me/lifestyle/spomenici-nase-nebrige>

<http://www.pcnen.com/portal/2017/05/27/spomenik-na-barutani-zapusten-i-skriven-od-pogleda/>

Ukoliko je spomenik zaštićen, navedite od koje godine?

Nije zaštićen.

Koja institucija je nadležna za njegovu zaštitu?

Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Ministarstvo culture Crne Gore, Cetinje bi trebala da zaštiti spomenik.

UPRAVLJANJE I FINANSIJE

Koja institucija je zvanični upravljač spomenikom ili spomeničkim područjem?

Mjesna zajednica MZ Barutana (Opština Podgorica)

U periodu dok je selo Barutana imalo osnovnu školu, ambulantu i poštu, nedaleko od spomenika (200m) na mjestu gdje je i skretanje za spomenik, mještani su vodili računa o spomeniku, odnosno Mjesna zajednica (MZ) Barutana. Danas je broj stanovnika te MZ i okoline značajno smanjen, što se odražava na stanje tog kraja uopšte, pa i održavanja spomenika.

Da li postoji plan upravljanja? Ako postoji, napisati osnovne informacije (period važenja i sl)

Nije poznato da postoji.

Da li postoje Monitoring izvještaji vezani za zaštitu ili upravljanje? Ako postoje ko ih izrađuje, kome se dostavljaju i na koji period se rade?

Nije poznato da postoji.

Da li institucija nadležna za upravljanje ili brigu o spomeniku ima raspoređen budžet za njegovu zaštitu ili upravljanje. Ako postoji, koji je to iznos?

Nije poznato.

Da li su u budućnosti planirana dodatna ulaganja u spomenik ili njegovo okruženje?

Prije par mjeseci je jedan od mještana kontaktirao istraživača koji radi na ovom materijalu (S. S. Vučković) sa idejom da se napravi publikacija na temu spomenika, ali to još uvijek nije realizovano.

Postoji namjera Uprave za zaštitu kulturnih dobara na Cetinju da se posveti obnovi i uređenju spomenika i njegove okoline, ali nije poznato da su napravljeni konkretni koraci u tom pravcu.

Da li su poznati podaci i trenutnim troškovim održavanja, zaštite ili sanacije spomenika?

Ne.

Da li su poznati iznosi ukupnih prohoda od valorizacije spomenika (uključujući donacije i sl.)?

Ne. Nije poznato da postoje aktivnosti koje donose neki prihod.

TURISTIČKA POSJETA, PONUDA I PERCEPCIJA

Da li postoje podaci o godišnjem broju posjetilaca lokaliteta? Navesti podatke i izvore podataka, ako postoje.

Ne postoje takvi podaci.

Da li je poznata struktura posjetilaca? Navesti podatke i izvore podataka, ako postoje.

Ne postoje takvi podaci.

Da li se plaća posjeta spomeniku? Ako da, koliko?

Ne, spomenik stoji slobodno u prostoru.

Da li trenutna turistička sezona ima izrazito sezonski karakter i ako ima opisati koji su to periodi?

Period maj – oktobar, kada je inače povećan broj turista u Crnoj Gori, mada spomenik može da se obilazi podjednako kvalitetno tokom cijele godine.

Postoje li turističke atrakcije u okruženju (materijalno i/ili nematerijalno nasljeđe)? Ako postoje, navedite.

Spomenik se nalazi u kraju koji gravitira Skadarskom jezeru. Rijeka Crnojevića je prepoznata kao značajna turistička tačka na Skadarskom jezeru, a nalazi se na 10-ak kilometara od spomenika. Postoje turističke konekcije (turističkim brodom) na relaciji Rijeka Crnojevića – Virpazar, koje bi obilazak spomenika mogle da povešu sa širom turističkom ponudom.

U lješanskom kraju ima sve više proizvođača vina i meda. Takođe, Cetinje kao kulturna i istorijska prestonica Crne Gore je moguća dodatna destinacija.

Da li trenutno postoji definisana turistička ponuda za navedeni spomenik? Ako da, objasniti ponudu, ko je sprovodi, za koju ciljnu grupu i šta ona sadrži, i dati link ka dodatnim informacijama.

Nije poznato da postoji. Pojedine private turističke agencije se zaustavljaju sa turističkim grupama da obiđu spomenik, ali nije poznato kako je to organizovano.

Na osnovu urađene analize online platformi i društvenih mreža (foursquare, trip advisor, airbnb, facebook, instagram i sl.) kakav je utisak posjetilaca o spomenicima? (navesti ključne riječi koje se pominju, ključne pozitivne i negativne komentare, kako koriste hashtagove i sl.)

Sve impresije vezane za ovaj spomenik su krajnje pozitivne. Ljude privlači spomenik, informacije o njemu su pristupačne i na:

<https://www.spomenikdatabase.org/barutana>

Po vašem mišljenju, kakva vrsta turizma bi bila optimalna za ovaj spomenik? Kratko opišite.

Već je pomenuto u gornjim tačkama. Obilazak spomenika može biti povezan sa ostalom turističkom ponudom koja je već razvijena ili je u usponu (Nacionalni park Skadarsko jezero, Rijeka Crnojevića, Cetinje, produkcija vina, meda I lokalne zdrave hrane – “kozji sir” i sl.).

Takođe je moguće povezati obilazak spomenika u Barutani sa spomenikom u Virpazaru, i to brodom preko Rijeke Crnojevića, čime bi se formirala kružna tura obilaska spomenika oko Podgorice (nadovezuje se spomenik u Golubovcima, i zatim povratak u Podgoricu)

TURISTIČKA INFRASTRUKTURA

Da li u blizini spomenika postoji parking za privatne automobile, bicikle i autobuse? Opisati. Definisati udaljenost od lokaliteta.

U podnožju spomenika gdje je “glavni ulaz” postoji adekvatan prilaz spomeniku i neuređen, makadamski prostor za parkiranje, koji je zadovoljavajući i za turističke autobuse (u smislu manevra).

Ali je taj pristupni dio u vrlo lošem i neodržavanom stanju (nije asfaltiran, smeće I sl.)

Da li je prilaz do spomenika uređen i bezbjedan? Opišite.

Prilaz spomeniku nije osmišljen, taj dio prostora je “nedovršen”, ali je relativno bezbjedan. S obzirom da je zarastao u zelenilo i neodržavan moguće je da se u ljetnjem periodu mogu pojaviti životinje (to se posebno odnosi na zmije).

Da li postoji prilaz osobama sa invaliditetom da samog spomenika, odnosno do svih zona do kojih i ostali turisti mogu da stignu? Opišite.

Prostor je dostupan, postoji najveći dio infrastructure, u blizini su objekti MZ Barutana i sl.

Da li u sklopu spomenika ili kompleksa postoje toaleti? Navesti koliko su udaljeni i da li je stanje toaleta zadovoljavajuće ili nezadovoljavajuće (fizičko stanje, održavanje...).

Pogledati mapu gore. Nema organizovanih toalata, objekti MZ Barutana (bivša škola, pošta, ambulanta) nisu u funkciji.

Da li je lokalitet opremljen urbanim mobilijarom, klupama za sjedenje, kantama za otpatke i sl. ? Opišite.

Nema nikakve urbane opreme oko spomenika niti u blizini.

Da li je lokalitet opremljen višejezičnom infografikom, putokazima, info natpisima i sl.? Opišite.

Na putu Podgorica – Cetinje, ima oznaka pored puta za Barutanu, ali ne i za sami spomenik.

Da li postoji izvor pijaće vode na lokalitetu ili u blizini (navesti gdje)? Opišite da li je u pitanju prirodni izvor vode, da li se nalazi u sklopu nekog objekta i sl.

Nije poznato. Vjerovatno bi se moglo postaviti u zoni postojećih objekata.

Da li je lokalitet osvijetljen? Opišite.

Ima elektro-infrastrukture, ali su sva sijalična mjesta na samom spomeniku uništena. Postoji nekoliko uličnih bandera na skretanju prema spomeniku koji su u funkciji noću, ali to ne predstavlja adekvatno osvijetljenje samog spomenika.

Da li postoji pokrivenost lokaliteta mobilnom mrežom, WI-FI i sl.?

Lokalne mobilne mreže su u funkciji na ovom mjestu, WI -FI – nije poznato da postoji.

Na kojoj udaljenosti od lokaliteta postoji kafé, restoran i smještajni kapaciteti?

U neposrednoj blizini spomenika, na 500 metara putem prema Cetinju, sa desne strane ima Karting centar sa ugostiteljskim uslugama i toaletom. Na par kilometara prema Cetinju ili Podgorici imaju ugostiteljski servisi uz put (manje kafane i restorani).

ZAINTERESOVANE STRANE

Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Ministarstvo culture Crne Gore (Cetinje)

MZ Barutana, Opština Podgorica

SUBNOR Crne Gore

Turistička organizacija Podgorice (TOP)

SUBNOR

Izjava o odricanju odgovornosti: Ovaj dokument "Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Crnoj Gori za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi" nastao je uz pomoć granta obezbijedenog kroz Projekat za razvoj i promociju turizma Savjeta za regionalnu saradnju, koji finansira Evropska unija. Sadržaj ovog dokumenta "Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Crnoj Gori za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi" isključiva je odgovornost EXPEDITIO i ne odražava nužno stavove Savjeta za regionalnu saradnju ili Evropske unije.